

HÜQUQ VƏ İNSAN HAQLARI İNSTİTUTU
PUBLİK HÜQUQİ ŞƏXS

ELEKTRON SƏSVERMƏ:

KONSEPTUAL, HÜQUQİ VƏ
PRAKTİKİ ASPEKTLƏR

“HÜQUQ VƏ İNSAN HAQLARI İNSTİTUTU”
PUBLİK HÜQUQİ ŞƏXS

**ELEKTRON SƏSVERMƏ:
KONSEPTUAL, HÜQUQİ VƏ
PRAKTİKİ ASPEKTLƏR**

TƏDQIQAT İŞİ

BAKI - 2023

Müəllif heyəti: İ.Əliyev, G.Ələsgərova, N.İbrahimli,
G.Abasova, A.Arifli

Elektron səsvermə: konseptual, hüquqi və praktiki aspektlər.

Tədqiqat işi. – Bakı, 2023, – 90 s.

Bu tədqiqat işi demokratik cəmiyyətlərin təbiətinə xas olan, insan və vətəndaş hüquq və əsas azadlıqlarının tərkib hissəsi sayılan seçki hüququnun həyata keçirilməsini təmin edən seçki prosesinin əsas xüsusiyyətlərinin, problemlərinin, bu proseslə bağlı uğurlu təcrübələrin və inkişaf perspektivlərinin müasir texnoloji tərəqqi kontekstində hüquqi təhlilinə həsr edilmişdir.

Tədqiqat işində seçkilərin nəzəri və hüquqi məsələləri, o cümlədən elektron səsvermədən istifadə etməklə seçki prosesinin həyata keçirilməsinin praktiki və problemlə aspektləri tədqiq edilir, həmçinin bəzi tövsiyələr verilir.

Bu tədqiqat işi seçki prosesinin iştirakçıları, hüquqşünaslar, alimlər, tələbələr, eləcə də seçkilərlə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

Bu tədqiqat işində təqdim edilən nöqtəyi-nəzər yalnız müəlliflərə məxsusdur və Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun mövqeyini əks etdirməyə bilər.

ISBN: 978-9952-568-59-2

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	5
Giriş	6
1. Səsvermə seçki prosesinin bir mərhələsi kimi: nəzəri və hüquqi aspektlər	9
1.1. Səsvermənin nəzəri aspektləri.....	10
1.2. Səsvermənin hüquqi aspektləri	15
2. Elektron səsvermənin anlayışı və hüquqi təbiəti	23
2.1. E-səsvermənin anlayışı	24
2.2. E-səsvermənin hüquqi təbiəti.....	30
3. Elektron səsvermənin aktuallığını şərtləndirən amillər	36
3.1. E-səsvermənin e-demokratiyanın həyata keçirilməsinə töhfəsi	37
3.2. E-səsvermənin istifadəçi faktoru ənənəvi səsvermə ilə müqayisədə.....	39
4. Elektron səsvermənin təşkilinə dair yanaşmalar və əsas prinsiplər	47
4.1. BMT-nin yanaşması	47
4.2. Avropa Şurasının yanaşması	50
5. Xarici ölkələrdə elektron səsvermə təcrübəsi və onun hüquqi tənzimlənməsi	58
5.1. E-səsvermənin tətbiqi ilə əlaqədar sosial-psixoloji problemlər.....	59
5.2. E-səsvermənin tətbiqi üzrə vəzifələr və inkişaf istiqamətlərinin meyarları	66

6. Elektron səsvermənin tətbiqində məhdudiyyətlər	
və onların aradan qaldırılması yolları	71
6.1. E-səsvermənin tətbiqində məhdudiyyətlər	72
6.2. E-səsvermənin tətbiqində məhdudiyyətlərin	
aradan qaldırılması yolları.....	76
Nəticə.....	79
Ədəbiyyat siyahısı.....	84
Abreviaturların siyahısı	90

Ön söz

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması və eyni zamanda, onlara hörmət edilməsi hər bir dövlətin öz vətəndaşları qarşısında götürdüğü mühüm öhdəliklərdəndir. Bu öhdəliyin icrasında ənənəvi alətlərlə yanaşı, müasir texnoloji alətlərdən istifadə halları da sürətlə genişlənməkdədir.

Müasirləşmə trayektoriyalarından hesab edilən rəqəmsal texnologiyalar cəmiyyətin həyatında getdikcə daha çox yer tutur (onlayn xidmətlər, onlayn bankçılıq, elektron hökumət və s.). Bu tərəqqi yolu səsvermə prosesinə də öz təsirini göstərmişdir. Demokratiyanın əsas elementi, eyni zamanda insan haqlarından biri olan səsvermə hüququ dünyada baş verən texnoloji yeniliklərin faydalarından və üstünlüklərindən kənarda qala bilməz. 1990-cı illərdən başlayaraq insanların internetdən istifadələrinin sürətlə artması son nəticədə onların demokratiyaya olan etimadlarının daha da möhkəmlənməsi ilə müşayiət olundu. Bununla əlaqədar olaraq, seçkilərdə elektron xidmətlərdən istifadə etmək ideyası irəli sürüldü. Ehtimal olunurdu ki, e-səsvermə seçkilərin təşkilinə yönələn maliyyə xərclərini azalda, həmçinin bu prosesi sadə və asan, səslərin hesablanmasını isə daha sürətli və etibarlı edə bilər. Bu isə, öz növbəsində, birbaşa demokratiya alətlərinin inkişafına yeni təkan verə bilər.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, elektron səsvermə ilə əlaqədar tədqiqat mövzusu İnstitutumuzda da maraq doğurmuşdur. Bu baxımdan, İnstitut tərəfindən e-səsvermə, onun konseptual, hüquqi və praktiki aspektləri ilə bağlı elmi araşdırma aparılmışdır.

Ümid edirik ki, aparılan elmi araşdırmanın nəticələri demokratik prosesin təkmilləşdirilməsi məqsədilə e-səsvermənin nə qədər faydalı olduğunu sübut edəcək və e-səsvermə zamanı seçici fəallığının nə dərəcədə artdığını müəyyənləşdirməyə imkan verəcək. Bundan başqa, bu nəticələr seçicilərin iradə ifadəsinin azadlığına və məxfiliyinə dair konstitusiyə təminatlarına da hansı səviyyədə riayət edildiyini aşkarlamağa şərait yaradacaq.

Məhəmməd Quluzadə,

Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun

İdarə Heyətinin sədri

Giriş

Təməlini informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) təşkil edən informasiya cəmiyyətinin müasir inkişaf istiqamətlərinin bəşəriyyətin gələcəyinə hesablandığı artıq heç kimdə şübhə doğurmur. Müasir cəmiyyətdə əsas məqsəd bütün prosesləri əlçatan və daha çevik etməkdir.

Demokratik, səmərəli və ümumvətəndaş inamına əsaslanan dövlət idarəetməsinin formalaşdırılması dövlətimizin qarşıya qoyduğu ən vacib vəzifələrdən biridir. Belə ki, dövlət idarəetməsində insan amilinin, yəni həm dövlət idarəetməsini həyata keçirən dövlət hakimiyyəti orqanları nümayəndələrinin, həm də seçkili orqanları formalaşdıran və dövləti idarə edən şəxslərdən hesabat tələb edən və ona qiymət verən seçicilərin dövlət idarəçiliyinə etimad göstərməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılmasını, hesabatlılığın təmin edilməsini, yeni texnologiyaların tətbiqini əsas tələb kimi irəli sürür. Bu baxımdan, daha səmərəli, daha inamlı bir seçki sistemi qurmaq seçkilərdə İKT-nin tətbiq olunduğu e-seçki sisteminin tətbiqini labüd edir. Belə ki, seçkilərdə e-səsvermənin tətbiqi seçki nəticələrinin qısa zaman ərzində hesablanıb elan edilməsinə, maliyyə vəsaitlərinin qənaətinə, səsverənlərin səsvermədə iştirakının artmasına və seçki sisteminin şəffaflaşmasına səbəb olur.

XX əsrin sonlarından etibarən müxtəlif ölkələrdə e-səsvermə sisteminin tətbiqinə başlanılıb. Seçki sisteminin elektronlaşdırılması artıq elektron dövlət formasının tərkib hissəsi sayılır. Dünya ölkələri arasında e-səsvermənin tətbiqi tendensiyası hər il artmaqda davam edir. Həmçinin, yaxın keçmişdə dünyada yayılmış COVID-19-un bütün bəşəriyyəti misli görünməmiş lokdaunla¹ qarşı-qarşıya qoyması e-səsvermə sisteminin tətbiqinə təkan vermişdir.

Tədqiqat işinin hazırlanmasında məqsəd e-səsvermənin tətbiqi əsaslarını araşdırmaq, seçkilər zamanı e-səsvermə sistemindən istifadə

¹ Təcrid rejimi

edildikdə ortaya çıxacaq nəzəri məsələlərin və praktiki çətinliklərin həllinə töhfə verməkdir. Seçkilər zamanı e-səsvermənin tətbiq edilməsinin məqsədləri seçki prosesində yaranan səhvlərin və xərclərin azaldılması, seçki prosesinin tamlığını, şəffaflığını və rahatlığını təmin etməkdir.

Tədqiqat işinin hazırlanması zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Belə ki, tarixi metoddan istifadə etməklə e-səsvermənin ilk dəfə hansı ölkə tərəfindən, nə zaman tətbiq olunmağa başlanıldığı, empirik metoddan istifadə etməklə müxtəlif dövlətlərin təcrübəsinə istinadən e-səsvermənin təşkili qaydaları, müxtəlif yanaşmalar, əldə olunan nəticələr, səsvermə zamanı meydana çıxan risklərin dairəsi müəyyən edilmiş, müqayisəli təhlil metodundan istifadə etməklə e-səsvermənin hansı üsulunun daha etibarlı, çevik və əksər hallarda şəffaf olması barədə nəticələr əldə edilmişdir.

Seçilmiş metodlara uyğun olaraq, eyni zamanda onların nəzəri və empirik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, müxtəlif ədəbiyyatlardan toplanmış məlumatlar və dünya dövlətlərinin təcrübəsindən istifadə etməklə tədqiqat işi hazırlanmışdır. Müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlar əsasında təqdim olunan işdə e-səsvermə sistemi barədə ümumi məlumatlar qeyd edilsə də, onun tətbiq olunma məqsədi, prinsipləri, üstünlükləri barədə məsələlərin xüsusi arqumentasiyası qeyd edilmişdir.

Tədqiqat işi nəzəri cəhətdən e-səsvermə ilə bağlı qanunvericilik bazasını formalaşdırmaq, e-seçki qaydalarını müəyyən etmək üçün təməl rolunu oynayır.

Praktiki cəhətdən isə bu iş e-seçkilər keçirilən zaman səslərin qısa müddət ərzində hesablanıb elan edilməsinə, maliyyə vəsaitlərinin qənaətinə və seçki sisteminin şəffaflaşdırılmasına, habelə e-səsvermə sistemi tətbiq edildiyi zaman qarşılaşmaq ehtimalı olan risklər dairəsini müəyyən etməyə, onları minimallaşdırmağa xidmət edir.

Tədqiqat işi giriş, altı fəsil və nəticə hissəsindən ibarətdir. Araşdırmada e-səsvermənin nəzəri və praktiki əsasları tədqiq edilmişdir. Belə ki, e-səsverməyə nəzəri aspektdən yanaşmaqla onun anlayışı,

növləri, tarixi, e-səsverməni zəruri edən amillər, standartlar və s. məlumatlar ətraflı şəkildə şərh edilmişdir.

Bundan başqa, tədqiqat işində e-səsvermənin praktiki əsasları şərh edilməklə bu sahədə dünya miqyasında önə çıxmış ölkələrin mütərəqqi təcrübələri qeyd edilmiş, e-səsvermənin təhlükəsizliyinə dair məsələlərə, e-səsvermə keçirilən zaman ortaya çıxan texniki, sosial, iqtisadi, psixoloji və normativ hüquqi məhdudiyyətlərə toxunulmuş, həmçinin, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və Avropa Şurasının müxtəlif yanaşmaları barədə dolğun məlumat verilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təqdim edilən tədqiqat işi, əsasən, ümumxalq səsverməsinin (referendumun), dövlət hakimiyyəti orqanlarına və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərin elektron qaydada keçirilməsinin prinsipləri, prosedurları, üstünlükləri və məhdudiyyətlərini ehtiva edir².

Oxuculara təqdim olunan bu tədqiqat işi təkcə seçki prosesinin iştirakçıları, Milli Məclisin deputatları, hüquqsünaslar, alim və hüquq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün deyil, həm də geniş ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

² İctimai birliklərdə və digər qurumlarda səsvermə yolu ilə seçki orqanlarının seçilməsi və digər məsələlərin həll edilməsi prosedurunun əhatə etmir.

1. SƏSVERMƏ SEÇKİ PROSESİNİN BİR MƏRHƏLƏSİ KİMİ: NƏZƏRİ VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏR

Əhalinin hökumət qərarlarına təsir göstərə bilməsinin mühüm üsullarından biri kimi səsvermə çıxış edir. Səsvermə bu və ya digər namizədin və ya müəyyən məsələnin həlli üzrə təklif edilən qərarın lehinə formal iradə ifadəsini özündə əks etdirir. Səsvermə, bir qayda olaraq, genişmiqyaslı milli və ya regional seçkilər səviyyəsində keçirilir. Lakin, qərarların qəbulunda əhalinin iştirakı üçün yerli və ya azsaylı icmalar səviyyəsində keçirilən seçkilər də mühüm rol oynaya bilər. 1948-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən yekdilliklə qəbul edilən İnsan Hüquqları üzrə Ümumi Bəyannamənin 12-ci maddəsinin məzmununa əsasən, şəffaf və açıq seçkilər dövlət işlərinin idarə edilməsi hüququnun təmin edilməsinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Dövrü və azad seçkilərin siyasi hüquqlara hörmətin təmin olunmasında oynadığı rol “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktı, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının Əlavə Protokolunda, “İnsan və xalqların hüquqları haqqında” AfX-də, habelə insan hüquqları üzrə digər çoxsaylı beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulmuşdur. MSHBP-nin 25-ci maddəsi seçki hüququnun və azad seçkilərin başlıca beynəlxalq təminatçısıdır. Lakin 25-ci maddənin müddəaları digər maddələrlə, xüsusən də 2-ci maddə ilə sıx surətdə bağlıdır. MSHBP, həmçinin, ifadə azadlığının (19-cu maddə), sərbəst toplaşmaq hüququnun (21-ci maddə), birləşmək hüququnun (22-ci maddə), ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi hüququnun (26-cı maddəsi) təminatlarını özündə əks etdirir³. Onu da qeyd edək ki, sözügedən siyasi hüquq 25 saylı Ümumi Şərhdə və AİHK-ya Əlavə Protokolun 3-cü maddəsinə dair Təlimatda

³ “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml

şərh edilmişdir⁴. Bundan əlavə, bu hüquq mövcud milli qanunvericilikdə həyata keçirilir və təsbit edilir.

Bu fəsilə seçki hüququnun bir mərhələsi olan səsvermə nəzəri və hüquqi aspektdən təhlil edilmişdir.

1.1. Səsvermənin nəzəri aspektləri

E-demokratiya ən ümumi formada xalq tərəfindən hakimiyyətin elektron formada həyata keçirilməsi və ya daha sadə desək, elektron formada ifadə olunan ənənəvi demokratiya kimi başa düşülür. E-demokratiya da e-səsvermə kimi, öz başlanğıcını xalq hakimiyyəti və seçkilər kimi konstitusion ideyalardan, xüsusən də xalqın ona məxsus olan hakimiyyəti bilavasitə həyata keçirməsi ideyasından götürür. Hüquqi baxımdan demokratik proseslərin elektron ifadəsi dövlət institutlarının (seçkilər, hakimiyyət) hüquqi tənzimlənməsinin əsasını təşkil edən hüquqi tələblər və prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir. Bu institutların (və ya onların bir hissəsinin) mövcudluğu və fəaliyyətinin elektron mühitə keçirilməsi onların hazırda mövcud olduğu hüquqi materiyanın inkar edilməsinə əsas verməməlidir.

Seçki hüququ isə, ümumən, vətəndaşların siyasi hüquqları içərisində ən mühüm yer tutur. Braziliyalı müəllif Aleksandr de Moraes seçki hüququnu “siyasi hüquqların nüvəsi” adlandırmışdır. Bu hüquq vətəndaşların ayrı-ayrı şəxslərə elə münasibət bildirməsidir ki, sonradan bu münasibət müvafiq hüquqi nəticələr və vəzifələr yaradır. Bu hüquqi nəticələr nümayəndəli dövlət orqanlarının formalaşması və şəxsin vəzifəyə seçilməsi şəklində təzahür edir. Beləliklə, seçki hüququ – hüquqi normalar sistemi olmaqla, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərin

⁴ Human Rights Committee, general comment No. 25 (1996), Guide on Article 3 of Protocol No.1 to the European Convention on Human Rights,2022.

hazırlanması və keçirilməsi ilə bağlı ictimai sferada yaranan münasibətləri tənzimləyir⁵.

Seçki hüququnun anlayışını müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə, seçki hüququ üçün əsas kateqoriyaya – seçkilər kateqoriyasına toxunmaq lazımdır. Burada iki əsas baxış mövcuddur. Birincisi, seçkilər vətəndaşların dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçmək və seçilmək kimi konstitusion hüquqlarının realizə olunması mexanizmidir. İnsan və vətəndaşın hər hansı bir konstitusiyada təsbit olunmuş hüquqlarının realizə mexanizmləri olmalıdır, əks təqdirdə bu hüquqlar yalnız deklarasiya olaraq qalacaqdır. Amma subyektiv seçki hüququnun realizəsi seçki hüququnun əsas məqsədi deyil.

Seçmək və seçilmək hüququ özlüyündə yaşamaq, bərabərlik və digər hüquqlar kimi şəxsin insan olması səbəbilə yaranan, “ilahidən verilən” şəxsi və ayrılmaz hüquq deyildir. Subyektiv seçki hüququ dövlətin mövcudluğu ilə əlaqədardır, dövlətsiz vətəndaşın seçki hüququ yoxdur və ola da bilməz. Məhz buna görə də seçki hüququ anlayışına ikinci mühüm baxış nəzərə çarpır ki, bu da konstitusiya quruluşunun əsaslarından biri olan seçkilərin xalq hakimiyyətinin forması olmasıdır. Bu forma özünü dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkili mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasında göstərir. Bu iki nöqtəyi-nəzər qarşılıqlı əlaqədədir və onların ayrılıqda mövcudluğu seçkilərin əhəmiyyətini heçə endirir. Bir tərəfdən, seçki hüququnun realizəsi hər hansı bir orqanın formalaşdırılması prosedurlarından kənarında mümkün deyil, digər tərəfdən isə demokratik dövlət, əsasən, seçkili dövlət orqanlarının formalaşdırılması prosesinin iştirakçısı olan vətəndaşların subyektiv seçki hüquqlarının təsbiti olmadan keçinə bilməz. Beləliklə, seçkilər əsas başlanğıc anlayışdır və seçki hüququ ilə eyniləşdirilir.

⁵ Moraes A. De direito constitucional 5a ed/ revista e amplada Sao Paulo: Atlas, 1999, p.214; Б.А.Страшун. Конституционное (государственное право) зарубежных стран. М.: Издательство БЕК, 2000, с. 166

Müasir dövrdə seçkilər cəmiyyətin müxtəlif səviyyələrində keçirilir: ictimai təşkilatlarda onun rəhbərliyi, səhmdar cəmiyyətlərdə direktorlar şurası və ya digər idarəetmə orqanı seçilir. Mərkəzdə dövlət orqanları – dövlət başçısı, parlament, federasiya subyektlərində isə onun inzibati rəhbərliyi və qanunvericilik orqanı, hətta muxtar əyalətlərdə onların siyasi qurumları seçkilər yolu ilə təşkil edilir. Yerli səviyyədə isə yerli özünüidarəetmə orqanları seçkilər yolu ilə təşkil edirlər⁶.

Vətəndaşlar tərəfindən seçilmiş dövlət orqanlarının əksəriyyəti nümayəndəli dövlət orqanları adlandırılır. Dövlət orqanlarına seçkilər ümumi – ölkənin bütün ərazisində keçirilir. Həmçinin, yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilər bütün ölkədə deyil, müəyyən bölgələrdə təşkil edilir. Seçkilər bilavasitə, dolayı və ya çoxpilləli olur. Seçkilər eləcə də, tam və hissəvi (əlavə seçkilər), növbəti (müəyyənləşdirilmiş vaxtlarda) və növbədənkənar, təkrar (əgər seçkilər etibarsız hesab edilərsə), alternativ, yaxud alternativsiz və digər formalarda keçirilir. Artıq qeyd edildiyi kimi, seçkilər kommərsiya, qeyri-kommərsiya təşkilatlarının, eləcə də, dövlət və bələdiyyə orqanlarının rəhbər strukturlarının seçkilərində tətbiq olunur. Lakin kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarına seçkilər zamanı yaranan münasibətlər seçki hüququnun tənziətmə predmetinə daxil edilmir. Bu, onunla izah oluna bilər ki, həmin münasibətlərdə iştirak edən vətəndaşlar dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçmək və seçilmək hüququnu deyil, bu və ya digər təşkilatın, kollektivin üzvü kimi səsvermədə iştirak etmək hüquqlarından istifadə edirlər.

Yuxarıda göstərilən və eləcə də digər seçkilər mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, bu tədqiqat işi çərçivəsində ilk növbədə dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşdırılması, referendumlarda xalqın iradəsinin ifadəsi ilə bağlı prosedurlar maraq doğurur.

⁶ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран М.: Норма. 2019. с. 215 (528 с.)

Seçki hüququ seçkilərin təşkili və keçirilməsi zamanı yaranan bütün münasibətləri deyil, ancaq bu münasibətlərin subyektlərinin hüquq və vəzifələrini təmin edən ən mühüm münasibətləri tənzim edir. Məsələn, namizədlər, siyasi bloklar arasında mövcud olan siyasi münasibətlər seçki hüququ ilə tənzim olunmur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 58-ci maddəsində hər kəsin birləşmək, ictimai birlik və təşkilat yaratmaq hüququna təminat verilir. Bir sözlə, Əsas Qanunda təsbit olunan insan hüquqları idarəçiliyin əsası və dövlətçiliyin idealıdır.

Azərbaycan dövləti də insan ləyaqətini, insanların azadlıq və bərabərliyini, şəxsiyyətin özünəməxsusluğunu, iradə azadlığını qoruyur. Hakimiyyətin formalaşdırılmasının yeganə demokratik və sivil vasitəsi seçkilərdir⁷. Seçkilər ilk növbədə xalq hakimiyyətinin birbaşa təzahürünün hüquqi forması kimi çıxış edir. Belə ki, xalq yalnız ona məxsus olan suverenliyi konstitusiyada nəzərdə tutulan səlahiyyətlər çərçivəsində və müddətə həyata keçirmək üçün özünün seçkilər yolu ilə mandat verdiyi şəxslərə etibar edir. Digər tərəfdən, seçkiləri dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkili üsulu kimi də xarakterizə edə bilərik⁸.

Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, parlamentlər və ya onların aşağı palataları, respublika idarəçilik formasına malik olan dövlətlərdə dövlət başçıları, yerli özünüidarəetmə orqanları, bəzən digər dövlət hakimiyyəti orqanları (məsələn, ABŞ-da bir sıra ştatlarda yerli məhkəmələrin hakimləri, əyalət prokurorları) da seçkilər vasitəsilə formalaşdırılır⁹.

Seçki sosial-siyasi aspektdə hamı tərəfindən razılaşdırılmış və riayət olunduqda hamı üçün məcburi nəticələr doğuran qaydaların məc-

⁷ “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi ilə bağlı təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı: Qanunvericilik Toplusu, 2005.

⁸ Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2004, s. 86

⁹ Cavadoğlu M. Azad seçki insan mənəviyyətinin özünütəsdiqidir. Bakı: “İnam” plüralizm mərkəzi, 1998, s. 27

musudur. Bu qaydalar dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir. Seçki açıq sistem olmaqla, istənilən sosial qrupa, təbəqəyə hakimiyyət uğrunda mübarizədə iştirak etmək imkanı yaradır və əgər seçki xalqın etimadını qazanarsa, hakimiyyəti əldə edəcəyinə təminat verir. Bununla da, seçki sistemi vətəndaşların dövlət hakimiyyətinin təşkilində real iştirakına şərait yaradan və dövlətin qəbul etdiyi yeganə hüquqi mexanizm kimi özünü göstərir. Seçkilər dövlət hakimiyyətinin legitimləşdirilməsinin formal əsasıdır. Seçkilər yolu ilə xalq öz nümayəndələrini müəyyən edir və suveren hüquqların həyata keçirilməsi üçün onlara mandat verir. Lakin xalqın seçkilər yolu ilə öz suverenliyini seçilmiş şəxslərə verməsi barədə bəzi ədəbiyyatlarda göstərilən fikirləri doğru hesab etmək olmaz¹⁰.

Xalqın suverenliyi ayrılmazdır. Suverenlik xalqın müstəsna hüququdur. Seçkilər yolu ilə xalq yalnız konstitusiyaya ilə müəyyən olunmuş hədlərdə və müddətdə onun realizəsi hüququnu müvafiq seçkili orqana verir. Dövlət hakimiyyətinə münasibətdə seçkilər formalaşdırıcı kimi, o cümlədən orqanlara səlahiyyətlər verməsi, onların idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirmək üçün mandat alınması kimi çıxış edir, bunlar da hakimiyyətin legitimliyinin mühüm amilləri hesab edilir. Demokratiyanın əsas problemi vətəndaşların səlahiyyətlərinin artırılmasına əsaslanan və ona yönəlmiş proseslərə doğru təmsilçi demokratiyanı təkmilləşdirmək və inkişaf etdirməkdir. Sosial proseslərdə mərkəzi mövqe tutmaq və informasiya cəmiyyətində sürətlə dəyişən kommunikasiya strukturlarına uyğunlaşma zərurəti hökumətləri və beynəlxalq təşkilatları şəbəkələr vasitəsilə iştirak və xidmətlərin yeni yollarını və imkanlarını təklif etməyə (cəhd etməyə) vadar etmişdir.

Son illərdə səsverməni daha rahat və cəlbedici etmək üçün onlayn səsverməyə böyük maraq var, bu da bitərəflik nisbətlərinin artması probleminin (xüsusən də gənclər, xarici sakinlər, müəyyən dərəcədə biznes nümayəndələri arasında) öhdəsindən gəlmək niyyətindədir.

¹⁰ Əsgərov Z.A., Nəsirov E.H., İsmayılov M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququnun əsasları. Bakı: QAPP-POLİQRAF Korporasiyası, 2005, s.211

Bununla belə, səsvermə fəallığının yüksəldilməsinə və ya seçicilərin rahatlığının artırılmasına diqqət yetirməkdənsə, əsas məsələ səsverməni ictimai müzakirə və siyasətin qurulması istiqamətində alətə çevirmək üçün çevik və möhkəm sistem yaratmaqdan ibarətdir. Buna görə də, e-səsvermənin istənilən tətbiqi seçki proseslərinin möhkəmliyini qorumaq və ya artırmaq meyarlarına uyğun gəlməli, eyni zamanda, vətəndaşlara real faydalar nümayiş etdirməlidir. Yeni səsvermə prosedurlarının tətbiqi onların ənənəvi səsvermə prosedurları üçün nəzərdə tutulmuş və təmin edilmiş ən azı eyni səviyyəli “zəmanətləri” təmin etmək qabiliyyətindən asılı olmalıdır. Parlament seçkilərinin azad, bərabər və gizli keçirilməli olduğu ümumi qəbul edilir. Bundan əlavə, ümumi və birbaşa seçki hüququ prinsipləri Avropa seçki irsinə aiddir. Azadlıq və məxfilik prinsipləri, habelə ədalətli seçkilərə istinad açıq və ya dolayısı ilə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına Əlavə Protokol, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt kimi bir sıra beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmişdir.

1.2. Səsvermənin hüquqi aspektləri

E-səsvermənin hüquqi aspektlərindən bəhs edərkən onun beynəlxalq hüquqi əsasları, xüsusən də e-səsvermə üçün tətbiq olunan ümumi prinsiplər Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 25-ci maddəsində, 25 sayılı Ümumi Şərhdə, habelə AİHK-ya Əlavə Protokolun 3-cü maddəsində və AİHK-ya Əlavə Protokolun 3-cü maddəsinə dair Təlimatda əks olunur¹¹. İstənilən hüquqi proses kimi seçki prosesi də müəyyən mərhələlər şəklində realizə olunur. Seçki prosesi dedikdə, qanunla dəqiq şəkildə tənzim olunan dövlət

¹¹ Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_aze, Guide on Article 3 of Protocol No.1 to the European Convention on Human Rights, 2022, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml, Human Rights Committee, general comment No. 25 (1996)

orqanlarına seçkilərin təşkili və keçirilməsi qaydalarının məcmusu başa düşülür. Seçki sistemi müəyyən mərhələlər şəklində realizə olunur. Mərhələlər seçki prosesinin elə hissələridir ki, onların hər biri nisbi müstəqilliyə malikdir və müəyyən hüquqi nəticələr doğurur. Seçki prosesinin mərhələləri müxtəlif seçki hərəkətlərinin məcmusundan ibarətdir. Bu mərhələlərdə baş verən qanun pozuntuları seçkilərin legitimliyinə birbaşa təsir göstərir.

Bu mərhələlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) Seçkilərin təyin edilməsi;
- 2) Seçki dairələrinin və məntəqələrinin yaradılması;
- 3) Seçki orqanlarının yaradılması;
- 4) Seçicilərin qeydiyyatı;
- 5) Namizədlərin irəli sürülməsi;
- 6) Təbliğat kampaniyası;
- 7) Səsvermə;
- 8) Səslərin hesablanması və nəticələrin müəyyənləşdirilməsi;
- 9) İkinci tur;
- 10) Seçkilərin nəticələrinin elan edilməsi.

Bu mərhələlər həm Milli Məclis, həm də Prezident və bələdiyyə seçkilərində eynidir. İkinci tur mərhələsi heç də həmişə keçirilmir. Əgər birinci turda seçkilər baş tutarsa, ikinci tura ehtiyac aradan qalxır. Seçki qanunvericiliyi onun hansı orqana aid olmasından asılılığına baxmayaraq, yuxarıda göstərilən mərhələləri tənzimləyir və bir sıra digər təşkilati problemləri nizama salır. AR MM-ə seçkiləri AR Prezidenti təyin edir. AR MM-ə seçkilər hər 5 ildən bir noyabr ayının birinci bazar günü təyin edilir. Prezident seçkiləri isə hər 7 ildən bir keçirilir. Seçkilərin keçiriləcəyi gün Seçki Məcəlləsinin 179.2-ci maddəsində müəyyən edilmiş qaydada seçkilərin təyin olunması halları istisna olmaqla, yeddi il əvvəl keçirilən Prezident seçkilərində Prezidentin seçildiyi səsvermənin keçirildiyi ayın ikinci həftəsinin

çərşənbə gününə Mərkəzi Seçki Komissiyasının qərarı ilə təyin edilir. MSK-nın qərarı ən gec 2 gün müddətində dərc edilməlidir¹².

MSK üzvləri MM tərəfindən seçilir. Seçki dairələri və məntəqələri seçkilərin keçirildiyi ərazi vahidləridir. AR hüdudlarından kənarında yaşayan seçicilər birmandatlı dairələr üzrə siyahıya alınır. Qeydə alınan seçicilər hüquqi elektoratu təsdiq edir. Namizədlərin irəli sürülməsi hüququ vətəndaşlara, seçici birliyinə, seçicilərin təşəbbüs qruplarına, siyasi partiyalara və siyasi partiyaların bloklarına məxsusdur. Seçici birliyi ümumi siyasi ideyaları və məqsədləri olan, ölkənin siyasi həyatında iştirak edən şəxslər qrupunu əhatə edir. Qanunvericiliyə uyğun yaradılan, seçkilər gününə ən azı 6 ay qalmış qeydiyyat şəhadətnaməsi alan və prezident seçkilərində niyyəti olan partiya seçici birliyi kimi qeydiyyatdan keçməlidir. Seçici bloku siyasi birliklərin ittifaqidir. Seçici blokunun yaradılması üçün ən azı 2 siyasi partiyanın razılaşması tələb olunur. Bloka daxil olan partiya seçkilərdə müstəqil çıxış etmir. Seçicilərin təşəbbüs qrupu ən azı 100 nəfər vətəndaş tərəfindən yaradıla bilər. Onların öz səlahiyyətli qrupları və müşahidəçiləri olur və bu şəxslər onları seçkilərdə təmsil edirlər. Namizədlərin irəli sürülməsi ilə bağlı ərazi seçki komissiyasına bildiriş təqdim olunur. Prezident seçkilərində isə bütün sənədlər birbaşa MSK-ya təqdim edilir.

AR Konstitusiyası seçki hüququnun ən vacib, bazis tərəflərini təhlil edir. O, seçki hüquq münasibətlərini bir neçə aspektdə nizamlayır:

Birincisi, Konstitusiyada xalq hakimiyyətinin prinsipi möhkəmlənir. Konstitusiyanın birinci maddəsində göstərilir ki, AR-də dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. Xalq öz hakimiyyətini bilavasitə, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Xalq hakimiyyətinin ən ali ifadə forması referendum və azad seçkilərdir. Referendum və seçkilər vasitəsilə xalq öz iradəsini ifadə etmiş olur, dövlət hakimiyyəti orqanlarını formalaşdırır.

¹² “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası haqqında” 15 may 1998-ci il tarixli Qanun, <http://www.e-qanun.az/framework/3677>

İkincisi, Konstitusiyaya vətəndaşların seçki hüququnu bilavasitə təsbit edir və onun təminatçısıdır. Konstitusiyanın 56-cı maddəsinin I hissəsində göstərilir ki, AR vətəndaşlarının dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ vardır. Konstitusiyada seçki hüququ ilə bağlı yeganə məhdudiyət fəaliyyət qabiliyyətsizliyi məhkəmə tərəfindən təsdiq edilmiş şəxslərlə bağlıdır. Belə ki, ancaq onların seçkilərdə və referendumda iştirak etmək hüququ yoxdur. Digər tərəfdən, qanunla müəyyən kateqoriyalı şəxslərin seçkilərdə iştirak etmək hüququ məhdudlaşdırıla bilər. Bunlar hərbi qulluqçular, hakimlər, dövlət məmurları, din xadimləri, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər və qanunda nəzərdə tutulmuş digər şəxslərdir.

Üçüncüsü, Konstitusiyaya seçki sistemlərini göstərməsə də, seçki hüququnun prinsipləri burada təsbit olunur. Konstitusiyanın 83 və 101-ci maddələrinə əsasən, seçki hüququnun prinsiplərinə ümumi, bərabər, birbaşa, sərbəst, şəxsi və gizlilik aiddir. SM AR üzrə seçkilərin keçirilməsini bilavasitə tənzimləyir. SM 27 may 2003-cü ildə qəbul edilmişdir. Məcəllədə referendum, AR MM, AR Prezidenti və AR bələdiyyə seçkilərinə dair müddəalar və qaydalar, AR MSK-nın fəaliyyət qaydaları əks etdirilmişdir.

Seçki prosesi hüquqi prosesin bir növü kimi AR vətəndaşlarının dövlət və bələdiyyə hakimiyyətinin formalaşdırılmasına olan konstitusional hüquqlarının həyata keçirilməsinin və seçkili vəzifəli şəxslərə səlahiyyətlərin həvalə olunmasının hüquqi forması qismində çıxış edir. Bundan başqa, o, ardıcıl olaraq dəyişən, seçki prosesinin ayrı-ayrı dövrləri üçün xarakterik olan və seçki hüquq normaları ilə tənzimlənən hərəkət və prosedurların identifikasiyası və birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mərhələlərdən ibarətdir.

Gələcək perspektivdə seçki prosesi anlayışının seçicilərin (onların birliklərinin) dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşdırılması, seçilmiş vəzifəli şəxslərə səlahiyyətlərin verilməsi üzrə və seçki hüquq normaları ilə nəzərdə tutulan müddətlərdə

və qaydada seçki hərəkətləri və prosedurlarının realizəsi vasitəsilə həyata keçirilən hakimiyyət xarakterli siyasi-hüquqi fəaliyyəti kimi müəyyən edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

Fikrimizcə, seçki prosesinin iştirakçıları seçkili dövlət və bələdiyyə hakimiyyəti orqanlarının formalaşması ilə bağlı yaranan seçki hüquq münasibətlərində öz hüquq subyektliliyini realizə edən seçki hüququnun subyektləri olduğu üçün onları iki meyar üzrə aşağıdakı qruplara bölmək olar: təşkilati forma və onların prosesdə iştirakının tamlıq dərəcəsi üzrə: a) təşkilati formalarına görə proses iştirakçıları vətəndaş-seçicilərə, hüquqi şəxslərə, seçicilərin ictimai birlikləri və qruplarına, dövlət orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə, yerli özünüidarəetmə orqanları və onların vəzifəli şəxslərinə bölünür; b) prosesdə iştirakın tamlıq dərəcəsi üzrə təsnifat aşağıdakı kimi aparılır: əsas iştirakçılar – seçkilərin keçirilməsi üçün mütləq olan bütün mərhələlərdə iştirak edənlər; yardımçı iştirakçılar – bunun üçün zəruri hüquqi faktlar yarandığı halda seçki prosesinin ayrı-ayrı müvafiq mərhələlərində iştirak etmək hüququ və vəzifəsi olanlar.

Nə milli qanunvericilikdə, nə də beynəlxalq hüquqda seçki hüququnun və seçki prosesinin prinsiplərinin fərqləndirildiyini və yalnız ümumi anlayış olan və eyni dərəcədə həm hüququn prinsiplərinə, həm də prosesin prinsiplərinə aid edilə bilən “seçkilərin keçirilməsi prinsipləri” kateqoriyasından istifadə olunmasını nəzərə alaraq, AR-də seçki prosesinin aşağıdakı prinsiplərini fərqləndirmək olar:

- seçki prosesinin hüquqi təsbiti;
- seçki kampaniyası dövründə seçki qanununun dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi;
- seçki prosesinin bütün iştirakçılarının hərəkətlərinin qanuniliyi;
- seçkilərin seçki komissiyaları tərəfindən təşkil edilməsi, hazırlanması və keçirilməsi;
- seçki hərəkətlərinin şəffaflığı və açıqlığı;
- fasiləsizlik, mərhələlilik və eyni statuslu proses subyektlərinin hüquq bərabərliyi;

- seçkilərin aralıq və yekun nəticələrinin sənədli təsbiti;
- seçki prosesinin istənilən iştirakçısının hərəkət və qərarlarından məhkəmə və inzibati qaydada şikayət vermək imkanı.

Müasir siyasi reallıq “seçki prosesi” anlayışının genişlənməsi ilə xarakterizə olunur¹³. Bu, yardımçı elementlərin birləşməsi hesabına baş verir. İlk növbədə, bu, seçkilərlə bağlı hüquqi bazanın təsbit olunmasına yönələn normayaradıcılıq fəaliyyətidir. İkincisi, bu, AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin seçki hüququnun sistemləşdirilməsinə, seçki prosesinin həyata keçirilməsi metodları və formalarının unifikasiya edilməsinə və seçicilərin hüquqlarının müdafiəsinə yönələn fəaliyyətidir. Seçkilər dövründə həyata keçirilən bütün seçki hərəkətləri və prosedurlarının ifadə olunması üçün siyasi-hüquqi ədəbiyyatda məhz “seçki prosesi” terminindən istifadə edilir.

Dövlət və bələdiyyə hakimiyyəti orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin seçki kampaniyası dövründə seçki hüququnun subyektləri tərəfindən həyata keçirilən hüquqi hərəkət və prosedurların məcmusunu ifadə etmək üçün qanunvericilik səviyyəsində “seçki prosesi” anlayışının təsbit edilməsi zərurəti ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda irəli sürülən təklifə dəstək olmalıdır. Seçki prosesi – hüquqi prosesin növlərindən biridir¹⁴. Ona görə də, hesab edirik ki, seçki prosesinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin tədqiqinə ümumhüquqi kateqoriya kimi hüquqi proses nəzəriyyəsinin təşəkkülü və inkişafı məsələlərindən başlamaq lazımdır. Çünki hüquqi proseslərin bütün növləri məhz həmin nəzəriyyəyə əsaslanır. Cinayət və mülki proses ilk olaraq bu və ya digər formada məhkəmə hüququnun tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ona görə də, yüzilliklər ərzində hüquqi proses məhdud anlamda, cinayət və mülki proses olaraq yalnız məhkəmə hakimiyyətinin qolu çərçivəsində şərh edilmişdir. Seçki prosesinin hüquqi tə-

¹³ Лучин В.О., Белоновский В.Н. и др. Избирательное право России: учебник для студентов вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008, с. 132

¹⁴ Агаев А.М. Избирательный процесс в Российской Федерации: Конституционно-правовое исследование: монография. Казань: «Идея-Пресс», 2012, с. 152

biətinə və xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, o, prosesin bir növüdür və təbii ki, ümumhüquqi kateqoriya kimi hüquqi prosesin ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir, yəni onun yuxarıda göstərilən ümumi əlamətlərinə malikdir. Lakin, bu hal seçki prosesinin onu digər proses növlərindən fərqləndirən bir sıra keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik olmasını istisna etmir. Onun xarakterik cəhətləri seçki hüququ və prosesi üzrə mütəxəssislərin əsərlərində kifayət qədər dolğun şəkildə aydınlaşdırılmışdır.

Beləliklə, bu paraqrafta aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Seçki prosesi seçki hüququnun müxtəlif subyektlərinin fəaliyyətini özündə əks etdirir. Məhz onlar seçki prosesini təsbit edən hüquq normalarını hərəkətə gətirirlər. İstisnasız olaraq seçki hüququnun bütün subyektləri malik olduqları hüquq subyektivliyini öz iradələrinə və qanuna əsasən seçki prosesi çərçivəsində yaranan seçki hüquq münasibətlərinə daxil olmaqla realizə edirlər.

Seçki prosesi seçki hüquq elminin və seçki praktikasının mürəkkəb çoxcəhətli kateqoriyası olub, seçki kampaniyasının bütün mərhələlərini özündə birləşdirir. Bu kateqoriya qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilməsə də, “seçki kampaniyası” termininə uğurlu alternativdir.

Seçki prosesi dövlət və bələdiyyə hakimiyyəti orqanlarının təmsilçilərinin, onların vəzifəli şəxslərinin seçkilərinin hazırlanması və keçirilməsi üzrə hüquq münasibətləri çərçivəsində seçki prosesi subyektlərinin həm təşkilati-texniki, həm də siyasi-hüquqi hərəkətlərində öz ifadəsini tapır. Qanunvericilikdə bu hüquqi proses seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi üzrə ardıcıl surətdə bir-birini əvəzləyən mərhələlər sistemi şəklində təqdim edilir. Onun hərəkətverici qüvvəsi proses subyektlərinin hüquqi iradəsi, məqsədi isə publik hakimiyyətin seçkili orqanlarını formalaşdırmaq, səlahiyyətləndirmək və idarə etmək üçün mandat əldə etməkdir. Hüquqi prosesin növlərindən biri olaraq, o, seçki hüquq normalarının, habelə vətəndaşların və onların birliklərinin subyektiv hüquq və vəzifələrinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Hüquqi dövlət və plüralist demokratiyanın formalaşdığı bir şəraitdə seçicilərin iradə ifadəsinə uyğun olaraq dövlət və bələdiyyə hakimiyyəti orqanlarının şəxsi heyətinin formalaşdırılmasının legitim üsulu kimi seçki prosesinin rolu və əhəmiyyəti qanunauyğun olaraq artır.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, İHAM tərəfindən müəyyən edilmiş insan hüquqları və onların şərhə nəzərə alınmaqla, seçkilərdə iştirak hüququ və onun həyata keçirilməsi xəyali deyil, real olmalıdır.

2. ELEKTRON SƏSVERMƏNİN ANLAYIŞI VƏ HÜQUQİ TƏBİƏTİ

Seçkilər demokratik sistemin əsas sütunudur və şəxslərə, geniş ictimaiyyətə öz fikirlərini səsvermə şəklində ifadə etmək imkanı verir. Öz əhəmiyyətinə görə seçki prosesi şəffaf və etibarlı olmalıdır ki, iştirakçıların etimadını təmin etsin. İnsan hüquqları seçki prosesinin mərkəzidir. Seçmək və seçilmək hüququnu məhz insan hüquqlarının bərabərlik prinsipi əsasında təmin olunduğu demokratik cəmiyyətdə tətbiq etmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, uzun illər ərzində dünya dövlətləri tərəfindən keçirilən seçkilər ənənəvi qaydada (kağız bülletenlərdən istifadə etməklə) təşkil edilmişdir. Müasir dövrümüzdə texnologiya sürətlə inkişaf edir və müşahidəçilər, beynəlxalq təşkilatlar və standartlaşdırma orqanları öz metodologiyalarını davamlı olaraq yeniləyirlər. Hazırda bir çox ölkələr seçki prosesinin müxtəlif aspektlərini təkmilləşdirmək məqsədilə e-səsvermə sistemlərinin tətbiqini nəzərdən keçirir.

E-dövlətin inkişafının son mərhələsi hesab olunan elektron demokratiyanın formalaşdırılmasının əsası kimi e-seçki, e-səsvermə, ictimai forumlar, dövlət, ictimai rəyin analizi və əks-əlaqə mexanizmlərinin işlənməsi göstərilir¹⁵. Bəzi tədqiqatçılar e-demokratiyanın inkişaf etdirilməsi baxımından e-səsverməni seçicilərin rahatlığının nəzərə alınması nəticəsində yaranan texnoloji həll hesab edirlər. Digər tərəfdən, bir qrup mütəxəssis hesab edir ki, seçicilərin səsvermədə aktivliyini xüsusən, gənc seçicilərin e-səsvermə prosesinə cəlb edilməsi hesabına təmin etmək olar¹⁶. E-səsvermə anlayışı son illərdə seçki prosesində səmərəliliyin, operativliyin, dəqiqliyin və əlçatanlığın

¹⁵ T. G.L.A. Van der Meer, D. Gelders and S. Rotthier, "E-democracy: exploring the current stage of e-government," *Journal of Information Policy*, Penn State University Press, vol. 4, 2014, p. 490

¹⁶ Yusifov F.F. E-səsvermə sistemlərində təhlükəsizlik təhdidlərinin qiymətləndirilməsi. *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*, 2018, №1, səh. 40

artırılması potensialına görə ön plana çıxıb. E-səsvermə sistemi seçki məlumatlarının rəqəmsal məlumat kimi qeydə alındığı, saxlanıldığı və emal edildiyi səsvermə sistemidir.

Tədqiqat işinin 2 hissədən ibarət olan bu fəslində e-səsvermənin anlayışı ətraflı şərh edilməklə yanaşı, onun hüquqi təbiəti də təhlil edilmişdir.

2.1. E-səsvermənin anlayışı

E-səsvermə seçkilərin elektron mühitdə keçirilməsi prosesidir. Yəni, e-səsvermə elektron avadanlıqdan istifadə etməklə səsli səs qeydə alındığı və ya hesablandığı səsvermə texnikasıdır. Bu cür qanunauyğunluqlar seçkilərin qurulmasından tutmuş səsli səsli hesablanmasına qədər müxtəlif funksiyaları həyata keçirmək üçün səlahiyyətli olmalıdır.

Son illərdə seçki prosesində iştirak edənlərin sayının azalması tendensiyası, internetdən istifadənin sürətlə genişlənməsi, yoluxucu xəstəliklərin kütləvi sürətdə yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə pandemiya şəraitinin tətbiq edilməsi, habelə səsverməni daha rahat və cəlbedici etmək e-səsvermə üçün yeni imkanlar yaratmaqdadır. Həmçinin, e-səsvermə demokratiyanın inkişafı, seçkilərin idarə edilməsinə və onların nəticələrinə inamın, habelə seçki prosesinin ümumi səmərəliliyinin artırılması üçün bir vasitə kimi qəbul edilir. Belə ki, düzgün tətbiq edilən e-səsvermə saxtakarlığın ümumi yollarını aradan qaldıra, nəticələrin işlənməsini sürətləndirə, əlçatanlığı artırır və vətəndaşlar üçün səsverməni daha rahat edə bilər. Həmçinin, bütün bunlar öz növbəsində səsverməni ictimai müzakirə və siyasətin qurulması istiqamətində alətə çevirmək üçün çevik və möhkəm sistem yaratmaq, bitərəflik nisbətlərinin artması probleminin (xüsusən də gənclər, xarici vətəndaşlar, biznes nümayəndələri arasında müəyyən dərəcədə) öhdəsindən gəlmək məqsədi daşıyır. Buna görə də, e-səsvermənin tətbiqi seçki proseslərinin möhkəmliyini qorumaq və ya artırmaq meyarlarına uyğun gəlməli, eyni zamanda, vətəndaşlara real faydalar nümayiş etdirməlidir. Yəni, e-səsvermə prosedurlarının tətbiqi onların əhəmiyyəti

səsvermə prosedurları üçün nəzərdə tutulmuş və təmin edilmiş ən azı eyni səviyyəli “zəmanətləri” təmin etmək qabiliyyətindən asılı olmalıdır. Belə ki, e-səsvermə sistemi şəffaf, əlçatan, etibarlı, təhlükəsiz olmalı, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının Əlavə Protokolları və ya Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt kimi bir sıra beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmiş ümumi və birbaşa seçki hüququnun prinsiplərinə uyğun təşkil edilməlidir¹⁷.

E-səsverməyə vətəndaşların demokratik proseslərdə iştirakı ilə xarakterizə olunan və ümumi rəyin formalaşmasına imkan verən bir sistem kimi baxılır. Lakin mütəxəssislərin əksəriyyəti e-səsvermənin daha kompleks və həssas bir sistem olduğunu qeyd edirlər. Seçki prosesinin təhlükəsizliyinə milli təhlükəsizlik səviyyəsində baxılmalıdır. Çünki demokratiyanın legitimliyi seçkilərin ədalətli, açıq və etibarlı olması səviyyəsindən asılıdır.

E-səsvermə seçkilərdə iştirak mexanizmləri, təhlükəsizliyin təmin olunması, e-səsvermə üçün texnoloji həllər və onların e-səsvermədə səmərəli tətbiqi kimi komponentləri əhatə edir.

Hazırda nə elmi ədəbiyyatda, nə də seçki təcrübəsində e-səsvermə ilə bağlı yekdil bir anlayış var. Lakin e-səsverməni iki mənada başa düşmək olar: a) səsvermənin vasitəsi (maşınlar, proqramlar); b) səsvermənin metodu, üsulu (texniki vasitələrdən istifadə etməklə səsvermənin keçirilməsi proseduru).

a) e-səsverməyə səsvermənin vasitəsi aspektindən yanaşdıqda maşınlar, proqramlar və digər alətlərin köməyi ilə səsvermənin keçirilməsi başa düşülür.

Belə ki, seçki məntəqələrində səsvermə zamanı, məsələn, kağız bülletenləri oxuyan skanerləri olan maşınlardan və ya kağızsız səsvermə üçün sensorlu ekranlı maşınlardan istifadə etmək olar. E-seçkinin tarixinə baxdıqda, ilk dəfə 1964-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının 7 əyalətində perfokart vasitəsilə bu sistemin tətbiq edil-

¹⁷ Yunanıstan təcrübəsi, “Səsvermə üçün Konstitusiya və hüquqi tələblər”. E-səsvermə müşahidəsi (Leon, 3-4.10.2004)

diyini görə bilərik. Sonradan seçki bülletenlərində, seçicinin qeydini oxuyan optik cihazlardan istifadə edilməyə başlanılmışdır.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda, e-səsvermənin nəzarət edilməyən, bir çox hallarda isə hələ də nəzarət edilən mühitdə keçirildiyini deyə bilərik. Nəzarət edilən mühitdə keçirilən e-səsvermə zamanı seçki qutuları və seçki bülletenləri müvafiq olaraq elektron yaddaş və səsə elektron təqdimatı ilə əvəz olunur. Nəzarət olunan mühitdə keçirilən e-səsvermə həm fərdi kompüterlər, həm də səsvermə maşınları ilə təşkil oluna bilər. Buna misal olaraq DRE (Direct-Recording Electronic) sensor ekran sistemini göstərə bilərik. DRE ilk tam kompüter əsaslı sistem hesab olunur və ilk dəfə Braziliya və Hindistanda seçkilər zamanı istifadə edilmişdir. Bu vasitə seçki bülletenlərini saymaqda və nəticələri qiymətləndirməkdə xüsusilə faydalıdır¹⁸. DRE sistemləri sensor ekrandakı düymələrdən və sahələrdən ibarətdir. Seçici şəxsiyyət vəsiqəsini seçkiyə nəzarət edən şəxsə göstərməklə PİN və ya smart-kart alır. Onlar PİN və ya smart-kartı DRE-yə daxil edirlər. Seçici öz seçimini edir, DRE maşını seçimləri ekranda göstərir və nəhayət, seçiciyə öz seçimini dəyişmək və ya seçimini təsdiq etmək imkanı verir. Səslər kağız və ya perfokart seçki bülletenində deyil, birbaşa kompüterin yaddaşında qeyd olunur¹⁹.

Səsvermə maşınları ilə seçkilər bir çox Avropa ölkələrində keçirilir. Səsvermə maşınları elə keyfiyyətə malikdir ki, onlar böyük ölçüdə əlilliyi olan seçicilərə uyğunlaşdırıla bilər. Görmə qabiliyyəti zəif olan seçicilərin səsvermə prosesini təkmilləşdirə biləcək köməkçi vasitələrdən və uyğunlaşdırılmış həllərdən istifadə etmək istəkləri var²⁰.

¹⁸ Saltman R.G. Effective use of computer technology in vote-tallying. NBS Special Publications. 1981. San Diego. 154. s.10.

¹⁹ M. Mursi, G. Assassa and et al., "On the Development of Electronic Voting: A Survey," International Journal of Computer Applications, Volume 61– No.16, January 2013, p.2

²⁰ Knowledge acquisition on electronic and internet-based solutions for voting, Prepared on behalf of the Ministry of Local Government and Regional Development, Oslo Economics, 2023 p.23

2003-cü il Norveç²¹ seçkilərində smart-kart və toxunuşlu ekrana (touchscreen) malik kompüterlərdən istifadə edilmişdir²². Proses elə qurulmuşdur ki, seçicilər seçici siyahısı yoxlanıldıqdan sonra smart-kart alaraq ondan səsvermə aparatında özünü tanımaq üçün istifadə etmişlər. Səsvermə başa çatdıqdan sonra səslər səsvermə maşınından internet vasitəsilə onların hesablandığı mərkəzi serverə ötürülmüşdür²³.

Bundan başqa, e-səsvermə zamanı optik skanlama üsulundan da istifadə edilir. Bu üsuldan istifadə zamanı seçicilər öz seçimlərini kağız bülletəndə qeyd edirlər, daha sonra həmin bülleten optik skan cihazları tərəfindən skan edilməklə oxunur.

Bəzi hallarda tətbiq olunan e-səsvermənin təhlükəsizliyinə dair şübhələr yarandığı zaman onların aradan qaldırılması üçün ən effektiv yollardan biri seçici tərəfindən yoxlanılan kağız audit izidir (VVPAT - Voter verifiable paper audit trail²⁴). VVPAT-da e-səsvermənin nəticələri paralel olaraq kağız daşıyıcılarda da çap edildiyindən seçkilərin nəticələrinin yoxlanılmasında qeyri-dəqiqlikləri aradan qaldırmaq mümkündür. Məsələn, 1982-ci ildən bəri Hindistan ölkə miqyasında seçki maşınlarından istifadə etməyə başlamışdır²⁵. İnstitusional olaraq mütləq etimada sahib olduğu üçün, Hindistan elektron seçki sistemi kağız üzərində sənədləşmə aparmamışdır. Bununla belə, sistemin

²¹ Norveç Avropa Şurasının e-səsvermə ilə bağlı tövsiyə və standartlarını yerli şərtlərə uyğunlaşdıraraq tətbiq etmişdir.

²² Report on Electronic voting—challenges and opportunities, Ministry of Local Government and Regional Development, 2006, səh.26

²³ Yenə orada.

²⁴ Seçici tərəfindən yoxlanılan kağız audit izi (VVPAT) bülletensiz səsvermə sisteminə istifadə edərək seçicilərə geri dönüş etmək üsuludur. VVPAT seçicilərə səslərinin düzgün verildiyini yoxlamaq, mümkün seçki saxtakarlığını və ya nasazlığı aşkar etmək və saxlanılan elektron nəticələri yoxlamaq üçün vasitə təmin etmək məqsədilə nəzərdə tutulmuş müstəqil səsvermə maşını yoxlama sistemi kimi nəzərdə tutulub. O, namizədin adını (səsvermənin kimə verildiyini) və partiyanın/fərdi namizədin simvolunu ehtiva edir. Seçici seçdiyi namizədin qarşısındakı düyməni basdıqda maşında seçilən namizədin adı çap olunaraq orada saxlanılır.

²⁵ Introducing Electronic Voting: Essential Considerations, Policy Paper, 2011, The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), p.24

sadəliyi 2010-cu ildə iddia edilən təhlükəsizlik problemləri ətrafında mübahisə yaradı və Hindistanın 2011-ci ildə kağız üzərində sənədləşmənin tətbiqini nəzərdən keçirməsinə səbəb oldu²⁶.

b) E-seçkilərin keçirilməsi üsuluna gəlinə, ənənəvi (kağız bülletenlərdə istifadə etməklə) üsulla yanaşı, elektron vasitələrlə (onlayn qaydada, kompüter, planşetlər, smartfon və mobil telefonlarda internet brauzerlərindən istifadə etməklə) səsvermə də tətbiq oluna bilər. Bu aspekt səsvermənin necə keçirildiyini (prosedurunu) əks etdirir.

Bəzi dövlətlərdə hər hansı vasitə və ya üsullardan istifadə olunsa da, böyük ehtimalla qısa və orta müddətli dövrdə bir çox dövlətlərdə hibrid (qarışıq) səsvermə tendensiyasının üstünlük təşkil edəcəyini güman etmək olar.

Məsafədən (nəzarət edilməyən mühitdə) online şəkildə e-səsvermə də geniş yayılmış praktikadır. Belə halda dövlətin əsas vəzifəsi seçicilərin həqiqi seçkilərdə iştirak etdiklərini onlara açıq şəkildə bildirməkdir, yəni seçici e-səsvermənin test olmadığını və səsini təsdiq etmək üçün düyməyə basdığı andan onun səsinin qeydə alındığını açıq-aşkar başa düşməlidir.

Onlayn səsvermə müxtəlif formada - səsvermə məntəqəsində, köşklərdə və ya məsafədən e-səsvermə üsulu ilə həyata keçirilə bilər. Məntəqələrdə e-səsvermə sistemləri seçicilərdən seçki məntəqələrinə getmələrini və fiziki olaraq mərkəzi yerlərdə e-səsvermə maşınlarından istifadə etməklə səsverməni nəzərdə tutur. Hər bir seçki məntəqəsindən səsli hesablandığı mərkəzləşdirilmiş sayta bülletenlərin ötürülməsi üçün şəbəkə, ya internet, ya da şəxsi şəbəkə istifadə oluna bilər. Köşklərin e-səsvermə sistemləri seçicilərə köşklərdə yerləşən kompüter və ATM kimi maşınlardan səs vermək imkanı verir. Köşklər səsvermə orqanı tərəfindən poçt şöbələri və ya ticarət mərkəzləri kimi uyğun yerlərdə quraşdırılır və internet və ya şəxsi şəbəkə vasitəsilə mərkəzi yerə qoşulur. Köşkdə verilən səs dərhal şəbəkə üzrə mərkəz-

²⁶ Introducing Electronic Voting: Essential Considerations, Policy Paper, 2011, The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), p.24

ləşdirilmiş hesablaşma saytına göndərilir. Köşklər hər zaman səsvermə işçiləri tərəfindən izlənilmir və bir neçə gün və ya həftə ərzində səsverməyə icazə verə bilər. Məsafədən e-səsvermə sistemləri zamanı seçicilər internet kimi ictimai şəbəkəyə qoşulmuş istənilən kompüterdən və ya rəqəmsal cihaz vasitəsilə nəzarət olunmayan mühitdən, yəni evdən və ya işdən səs vermək hüququndan istifadə etməklə səs verirlər. Şəxsi rəqəmsal köməkçilər və mobil telefonlar kimi cihazlar bu sistemlərə daxil ola bilər.

Həm nəzarət edilən, həm də nəzarət edilməyən mühitdə səsvermə keçirilərkən məlumatların daxil edilməsi və götürülməsi açıq standartlara, xüsusilə də e-səsvermə ilə bağlı açıq standartlara uyğun olmalıdır. Dinamik və dəyişkən hüquqi mühitdə və texniki inkişaf boyu həmin standartlar daimi olaraq yenilənməli və günün realıqlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, bu tədqiqat üçün “e-səsvermə” anlayışı əsasən uzaqdan internet səsverməsini əhatə edir, baxmayaraq ki, bəzi məsələlərdə seçki məntəqələrində maşınlardan istifadə etməklə e-səsvermə də tətbiq oluna bilər. Bundan əlavə, qeyd etmək olar ki, tədqiqat işi e-səsvermənin hər iki aspektinə diqqət yetirir.

E-səsvermənin tələblərindən və tənzimlənməsindən bəhs edərkən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Texniki tələblər (internet trafiki, internet sürəti, internet operatoru, internet provayder şirkəti, trafikə təhlükəsizliyi, server xidməti, proqram təminatının təhlükəsizliyi və s.) seçkilərin keçirilməsinin əsas prinsiplərini təmin etmək üçün səsvermə vasitəsi kimi e-səsverməyə daha çox şamil edilir. Bundan başqa, seçkilərin keçirilməsinin əsas prinsiplərini təmin etmək üçün səsvermənin aparılması üsulu kimi e-səsverməyə daha çox hüquqi, sosial-iqtisadi və digər tələblər tətbiq edilir. E-səsverməyə gəlincə, onun hər iki aspekti (vasitə və üsul kimi) bir-birindən ayrılmazdır. Hər iki aspekt seçkilərin legitimliyinə (ədalətliyinə), leqallığına (qanuniliyinə) və onların nəticələrinin etibarlılığına xidmət edir.

Seçmək və seçilmək hüququ da daxil olmaqla, ictimai işlərin aparılmasında iştirak etmək hüququ xalqın iradəsinə əsaslanan demokratik hökumətlərin əsasını təşkil edir. Beləliklə, qanunamüvafiq formada keçirilən seçkilər insan hüquqlarının qorunduğu və təşviq edildiyi mühitin zəruri və əsas komponentidir. E-səsverməni tətbiq etməklə dövlətlər seçkilərin beynəlxalq insan hüquqları standartlarına uyğun olmasını və onların fundamental hüquqlardan istifadəni təşviq edən mühitdə keçirilməsini təmin etmək məqsədi daşıyırlar.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, e-səsvermə dedikdə, xalq hakimiyyətinin e-seçki vasitəsilə şəffaf formada həyata keçirilməsi, seçicilərin bərabər hüquqa və azad iradə ifadəsinə malik olması, səsvermənin gizliliyinin qorunması, seçki nəticələrinə dair dürüst hesabatların aparılması, internet məkanında təhlükəsizliyin qorunması və səsvermə xərclərinin minimuma endirilməsi məqsədlərini daşıyan seçki sistemi başa düşülür.

E-səsvermə sisteminin vahid standartları işlənməsə də, insanların seçki hüququna dair sadalanan təməl prinsiplərin qorunacağı təqdirdə, habelə təhlükəsiz, etibarlı, səmərəli, texniki cəhətdən möhkəm və seçicilər üçün asanlıqla əldə edilə bilən e-səsvermə sistemləri onun keçirilməsi üçün ilkin şərt olan ictimai etimadı artıracaq.

2.2. E-səsvermənin hüquqi təbiəti

E-səsvermə sisteminin daha çox texniki və texnoloji vasitə olmasına baxmayaraq, ondan hüquqla tənzimlənən prosesdə istifadə olunur və bu cür istifadə nəticəsində əldə edilən nəticələr hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu nəzərə alaraq, e-səsvermə hüquqla tənzimlənməlidir və bu da onun hüquqi təbiətindən bəhs etməyə əsas verir. E-səsvermənin hüquqi təbiəti onu tətbiq edən dövlətin qanunvericilik bazasından asılıdır.

E-səsvermənin tətbiqi ölkə və regiona görə dəyişir və bu sistemləri tənzimləyən hüquqi və tənzimləyici çərçivələr də fərqlidir.

Hökumətlər və seçki orqanları e-səsvermə sisteminin tətbiqinə qərar verərkən, təhlükəsizlik, əlçatanlıq və seçki prosesinə ictimai etimad kimi amilləri nəzərə alaraq, e-səsvermənin faydalarını və çətinliklərini diqqətlə nəzərdən keçirməlidirlər.

E-səsvermə üçün hüquqi, əməliyyat və texniki standartlar üzrə Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin Rec(2004) 11 sayılı Təvsiyəsi²⁷ məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, elektron və internet əsaslı səsvermə üçün qaydaları müəyyən etməklə yanaşı, e-səsvermə üçün aktual sayılan məsələləri də əhatə edir. Təvsiyənin məqsədi e-səsverməni tətbiq etmək istəyən ölkələri minimum standartlarla təmin etməkdir. Təvsiyəyə riayət edilsə də, Avropa Şurasına görə, bu, e-seçkilərin demokratik keyfiyyətinə heç bir zəmanət vermir²⁸. Bununla belə, hazırkı sənəd e-səsvermənin təşkilində istifadə oluna bilən təvsiyələri özündə əks etdirir.

E-səsvermə elektron vasitələrdən istifadə olunmadan keçirilən ənənəvi seçkilər qədər etibarlı və təhlükəsiz olmalıdır. Təvsiyəyə əsasən, e-səsvermə ümumi, bərabər, sərbəst, gizli və birbaşa seçki hüququnun prinsiplərinə cavab verməlidir.

E-səsvermə nöqtəyi-nəzərindən ümumi səsvermə dedikdə, e-səsvermə sisteminin seçici interfeysinin başadüşülən və asan istifadə edilə bilən olması nəzərdə tutulur, yəni e-səsvermə üçün qeydiyyat tələbi (əgər olduqda) seçicinin e-səsvermədə iştirakına maneə yaratmamalıdır, e-səsvermə sistemləri mümkün olduğu qədər belə sistemlərin sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslər (əlilliyi olan şəxslər) tərəfindən istifadəsini də əlçatan etməlidir. Ümumi seçki hüququ prinsipi tələb edir ki, e-səsvermə ayrı-seçkilik olmadan mümkün qədər geniş seçici kütləsinin öz seçki hüququndan istifadə

²⁷ Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec (2004)11 on legal, operational and technical standards for e-voting, 2004

²⁸ Knowledge acquisition on electronic and internet-based solutions for voting, Prepared on behalf of the Ministry of Local Government and Regional Development, Oslo economics, 2023, p.27

etməsinə şərait yaratmaq üçün vasitə rolu oynasın və e-səsvermənin təşkili ilə bağlı qarşıya qoyulan texniki tələblər bunun əksinin gerçəkləşməsinə imkan verməsin.

Bərabər seçki hüququ prinsipi dedikdə, e-səsvermə zamanı bir seçicinin e-seçki qutusuna yalnız bir bülleten daxil etməsi başa düşülür. Bundan başqa, e-səsvermə ilə bağlı bütün rəsmi məlumatlar səsvermə kanalları daxilində və kanallar arasında bərabər şəkildə təqdim edilməlidir. Eyni seçki və ya referendumda elektron və elektron olmayan səsvermə kanallarından istifadə edildikdə, bütün səsleri toplamaq və nəticəni hesablamaq üçün təhlükəsiz və etibarlı üsul olmalıdır.

Sərbəst seçki hüququ prinsipinin tələblərinə əsasən, e-səsvermə prosesində seçicilərin istiqamətləndirilməsi elə təşkil edilməlidir ki, onların tez və düşünülməmiş səs verməsinin qarşısı alınsın. E-səsvermə sistemi seçicini onun etibarsız elektron qaydada səs verməsi barədə məlumatlandırır. Həmçinin, bu prinsipin tələbinə əsasən, seçicilər səs verməzdən əvvəl e-səsvermənin istənilən mərhələsində seçimlərini dəyişə bilmək imkanlarına malik olmalıdırlar.

Gizli səsvermə yolu ilə seçki hüququ prinsipi ənənəvi səsvermə ilə yanaşı, e-səsvermənin də təməl prinsiplərindən biridir. Belə ki, e-səsvermə elə təşkil edilməlidir ki, səsvermə prosedurunun istənilən mərhələsində, xüsusən də seçicinin şəxsiyyətinin təsdiqi zamanı səsvermənin məxfiliyinə təhlükə yaradan hər hansı hal istisna edilsin. Həmçinin, e-səsvermə tətbiq edildiyi zaman hər hansı səlahiyyətli tərəf autentifikasiya məlumatlarını qorumağıdır ki, icazəsiz şəxslər bu məlumatlardan sui-istifadə edə, ələ keçirə, dəyişdirə və ya başqa yolla məlumat əldə edə bilməsinlər. E-səsvermə sistemində saxlanılan və ya göndərilən seçici siyahıları yalnız səlahiyyətli tərəflər üçün açıq olmalıdır.

Yuxarıda qeyd edilən prinsiplərlə yanaşı, sözügedən Tövsiyə şəffaflıq, müşahidə qabiliyyəti və cavabdehlik, etibarlılıq və təhlükəsizlik kimi prosedur təminatlarını da təsbit edir. Prosedur təminatları aşağıdakılara zəmanət verir:

– Seçicilər e-səsvermənin məqsədləri, həyata keçirilmə üsulları barədə tam və əhatəli (ictimaiyyətə açıq) məlumatla çıxışa malik olmadırlar. İstənilən müşahidəçi qanunla icazə verilən həddə e-seçkiləri, o cümlədən nəticələrin müəyyən edilməsini müşahidə etmək və şərh etmək üçün iştirak edə bilmə hüququna sahib olmalıdır.

– E-səsvermə sisteminin komponentləri yoxlanılma və sertifikatlaşdırma məqsədləri üçün tələb olunduqda səlahiyyətli seçki orqanlarına açıqlanmalıdır. Hər hansı e-səsvermə sistemi tətbiq edilməzdən əvvəl və ondan sonra müvafiq fasilələrlə, xüsusən də sistemdə hər hansı dəyişiklik edildikdən sonra seçki orqanları tərəfindən təyin edilmiş müstəqil orqan e-səsvermə sisteminin düzgün işlədiyini və bütün lazımi təhlükəsizlik tədbirlərinin görüldüyünü yoxlamalıdır. Səslərin yenidən sayılması imkanı yaradılmalıdır. Nəticələrin düzgünlüyünə təsir göstərə bilən e-səsvermə sisteminin digər xüsusiyyətləri yoxlanıla bilən olmalıdır. E-səsvermə sistemi seçkilərin qismən və ya tam təkrar keçirilməsinə mane olmamalıdır.

– Bütün səsvermə prosesi zamanı sistemə təsir edən saxtakarlıq və ya icazəsiz müdaxilə ehtimalının qarşısını almaq üçün bütün mümkün addımlar atılmalıdır. E-səsvermə sistemi e-səsvermə zamanı onun xidmətlərinin əlçatanlığını qorumaq üçün tədbirləri özündə əks etdirməlidir. O, xüsusən nasazlıqlara və ya xidmətdən imtina hücumlarına qarşı müqavimət göstərməlidir. Yalnız seçki orqanı tərəfindən təyin edilmiş şəxslər mərkəzi infrastruktura, serverlərə və seçki məlumatlarına çıxışla təmin edilməlidirlər.

AŞ NK çərçivəsində e-səsvermə ilə bağlı qəbul edilmiş son tövsiyə 2017 (5) sayılı Tövsiyədir²⁹. AŞ NK-nın Rec (2004)11 sayılı Tövsiyəsi ilə müqayisə edilsə, görürük ki, 2017(5) sayılı Tövsiyə də eyni prinsipləri özündə əks etdirir: ümumi səsvermə, bərabər səsvermə, sərbəst səsvermə, gizli səsvermə. Bununla da Tövsiyə tələb edir ki,

²⁹ Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec (2017)5 on standards for e-voting, 2017, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020, p.12

e-səsverməni tətbiq edən üzv dövlətlər bunu tədricən və mütərəqqi şəkildə həyata keçirməlidirlər. E-səsverməni tətbiq etməzdən əvvəl üzv dövlətlər müvafiq qanunvericiliyə tələb olunan dəyişiklikləri həyata keçirməlidirlər. Qanunvericiliklə yanaşı, hər hansı bir maraqlı tərəfə e-səsverməni başa düşməyə və bununla bağlı öz funksiyalarını yerinə yetirməyə imkan vermək üçün təfərrüatlı xüsusi qaydalar da qəbul edilməlidir³⁰.

E-səsverməni tətbiq etmiş və ya sınaqdan keçirmiş dövlətlərdən fərqli olaraq, ölkəmizdə seçkilər AR seçki qanunvericiliyinin tələblərinə əsasən, ənənəvi üsulla ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə keçirilir.

AR SM-də səsvermənin səsvermə otağında və səsvermə otağından kənar səsvermə növündən bəhs olunur³¹. Belə ki, SM-in 98-ci maddəsində qeyd olunur ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyə qurumu məntəqə seçki komissiyasına əvəzsiz olaraq səsvermə otağı ayırır. Səsvermə otağına səsvermə qutuları, kabinəsi, stol, yazı ləvazimatı və gizli səsvermə üçün lazım olan digər zəruri əşyalar qoyulmalıdır (qurulmalıdır). Səsvermə otağından kənar səsvermə barədə isə SM-in 105-ci maddəsində qeyd olunur. Belə ki, həmin maddəyə görə, məntəqə seçki komissiyası bütün seçicilərə, o cümlədən səhhətinə görə səsvermə otağına gələ bilməyən seçicilərə səsvermədə iştirak etmək imkanı yaratmalıdır. Bu məqsədlə seçki məntəqəsində bir daşınan seçki qutusu olmalıdır. Daşınan seçki qutusundan yalnız səsvermə günü istifadə edilir.

Məntəqə seçki komissiyasının üzvləri daşınan seçki qutusunu səsvermə otağına qaytardıqdan sonra bu qutu səslərin hesablanması üçün açılır və onun yarığı bağlanıb möhürlənir. Səsvermə ota-

³⁰ Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec (2017)5 on standards for e-voting, 2017, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020, p.38

³¹ Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. 27 may 2003-cü il tarixli 461-IIQ nömrəli "Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin təsdiq edilməsi və qüvvəyə minməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

ğından kənarında səsvermə elə təşkil edilməlidir ki, vətəndaşın seçki hüquqları, gizli səsvermə və ya seçicinin öz iradəsini ifadə etməsi qaydaları pozulmasın.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, ölkəmizdə ənənəvi üsullarla təşkil edilən seçki prosesi istər səsvermə otağında, istərsə də səsvermə otağından kənarında keçirilməsindən asılı olmayaraq kağız daşıyıcılarıdan istifadəyə əsaslanır. Lakin son illərdə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində 2012-ci ilin fevral ayından AR-də yerli investisiyalı məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin (bundan sonra - MMC) təsis edilməsi elektron üsulla aparılmağa başlamışdır³². Bu isə öz növbəsində MMC-nin idarəetmə orqanına seçkilərin elektron qaydada keçirilməsinə imkan verir.

Beləliklə, bu fəsildə təhlil edilənlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, e-səsvermə mürəkkəb və inkişaf etməkdə olan bir prosesdir. Xüsusi qanunvericilik bazası ölkələr arasında və hətta eyni ölkənin müxtəlif regionlarında geniş şəkildə fərqlənə bilər. Bundan əlavə, e-səsvermə sistemlərinin qəbulu çox vaxt texnologiyanın üstünlükləri ilə seçki prosesinin bütövlüyünü və etibarlılığını qorumaq ehtiyacı arasında balansı ehtiva edir. Texnologiya irəliləməyə davam etdikcə, e-səsverməni əhatə edən hüquqi və tənzimləyici çərçivələr də inkişaf etməyə davam edəcəkdir. E-səsvermənin tətbiqi ilə əldə edilən nəticələrin demokratik, qanuni, həmçinin legitim olması üçün onun seçki prosesində istifadəsinin qanuni əsasları olmalı, habelə, o, maddi, texniki və digər imkanlara malik olmalıdır.

³² “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” 12 dekabr 2003-cü il tarixli 560-IIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az/framework/5403>

3. ELEKTRON SƏSVERMƏNİN AKTUALLIĞINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

E-səsvermə səsərin verilməsi və sayılması üçün elektron cihazlardan istifadə edilən səsvermə sistemidir. Bəzi ölkələrdə e-səsvermə sistemləri tətbiq edilsə də, lakin hələ də e-səsverməyə vahid yanaşma mövcud deyil. Xüsusən, son dövrlərdə səsvermə texnologiyalarının inkişafı bütün dünyada kütləvi xarakter almışdır. Bu sahədə toplanan təcrübə isə bizə artıq indidən imkan verir ki, seçki prosesinin modernləşdirilməsinə dair vahid standartların və tələblərin formalaşması barədə bəhs edək.

İT-nin sürətli inkişafı və kriptografiya üsullarının təkmilləşdirilməsi hesabına e-səsvermə artıq hökumətlər tərəfindən tətbiq olunmağa başlamışdır. Bununla belə, demokratik prinsipləri nəzərə alaraq, e-səsvermənin keçirilmə prosedurları və onun təhlükəsizliyinə dair məsələlər hələ də müzakirə olunmaqdadır. Siyasi arenada səsvermə prosesində şəffaflığın təmin olunması, səsərin demokratik prinsiplərə uyğun hesablanması, namizədlərin və seçicilərin konstitusion hüquqlarının qorunması ən mühüm məsələlər kimi ön plana çıxır³³.

E-səsvermə səmərəlilik baxımından seçki prosesinin yeni sahəsinə təşkil edir və bu kontekstdə böyük aktuallığa malikdir. Bu, ilk növbədə onunla bağlıdır ki, e-səsvermə yalnız seçicilərin iradə ifadəsinin yeni forması deyil, həm də bütövlükdə demokratiyanın inkişafı istiqamətində keyfiyyətli bir sıçrayışdır. Lakin həmin keyfiyyət yeni demokratiya formasının yaradılmasında deyil, demokratik institutların fəaliyyətinin texnoloji planda tamamilə yeni formada təmin edilməsində ifadə olunur. Belə yanaşma təcrübədə seçki prosesinin rahatlığı, operativliyi və qısalığından tutmuş gənclərin elektoral aktivliyinin artırılmasına və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarında artımın dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasına qədər bir çox vəzifələri uğurla həll et-

³³ Yusifov F. E-səsvermə sistemlərində təhlükəsizlik təhdidlərinin qiymətləndirilməsi // "İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual problemləri" III respublika elmi-praktiki seminarı, Bakı, 08 dekabr 2017. – S. 19

məyə imkan verir. Hesab olunur ki, seçkilərə müasir texnologiyaların, xüsusən də e-səsvermə texnologiyalarının tətbiqi seçkilərin legitimliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir. Qeyd edilir ki, texnologiyaların hazırkı inkişaf səviyyəsi artıq indidən seçki məntəqələrində kifayət qədər sabit və keyfiyyətli e-səsvermə sistemi yaratmağa imkan verir. Lakin məsafədən səsvermənin “potensial demokratik dəyəri”ni nəzərə alaraq, göstərə bilərik ki, müasir texnologiyaların həqiqi və nəzərəçar-pacaq irəliləyişi məhz bu sahədə onları tətbiq etməyə imkan yaradır³⁴. Bunun üçün, əlbəttə ki, şəxsiyyəti müəyyən edən və bu sahədə pozuntuların qarşısını alan səmərəli fərdi identifikatorlar sisteminin işlənilməsi, habelə seçkilərin effektiv keçirilməsinə təsir edən bir sıra digər problemlərin həll olunması zəruridir. Bu fəsilə e-səsvermənin üstünlükləri qeyd edilməklə yanaşı, onun aktuallığını şərtləndirən amillər də təhlil edilmişdir.

3.1. E-səsvermənin e-demokratiyanın həyata keçirilməsinə töhfəsi

E-səsvermə, şübhəsiz ki, seçki prosesinin perspektivli sahəsidir və o, lazımi və obyektiv surətdə həyata keçirildikdə, yeni texnologiyalardan və onların müdafiəsi vasitələrindən rəşional şəkildə istifadə olunduqda seçkilərin yeni keyfiyyətdə təşkilini təmin edə və bu seçkilər özünün son dərəcə rahatlığı, tezliyi və təhlükəsizliyi ilə fərqlənə bilər. Məhz bu da onun inkişafı və tətbiqinin başlıca məqsədini təşkil edir. Eyni zamanda, xarici ölkələrdə e-səsvermənin hüquqi əsasları kompleks istiqamət olub, özündə həm qanunvericilik tənظيمini, həm də real ictimai münasibətləri (dünya təcrübəsi), müzakirələri və müəyyən problemləri ehtiva edir.

Məhz hüquqi əsasların kompleks surətdə nəzərdən keçirilməsi xarici ölkələrdə e-səsvermə ətrafında yaranmış vəziyyəti obyektiv şəkildə

³⁴ Pina V., Torres L. & Royo S. (2009). E-government evolution in EU local governments: a Comparative Perspective. *Online Information Review*, 33(6), p.1147.

qiymətləndirməyə və onun inkişafına dair son dərəcə aydın və şübhə doğurmayan tövsiyələr işləyib hazırlamağa şərait yaradır. Bu isə e-səsvermənin seçki praktikasına tətbiqini sadələşdirməyə və demokratiyanın inkişafı üçün keyfiyyətli yeni baza yaratmağa imkan verir.

E-demokratiyanın həyata keçirilməsi forması kimi e-səsvermə müstəsna olaraq yalnız seçki prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı anlayış kimi ənənəvi səsvermədən fərqlənir. E-səsverməni e-demokratiyanın həyata keçirilməsi forması kimi nəzərdən keçirərkən, biz e-səsverməni yalnız hüquqi və onunla bağlı olan digər aspektlərdən deyil, həm də e-səsvermənin e-demokratiya sistemində yerindən, e-demokratiyanın xarakterik xüsusiyyətlərindən və hüquqi məzmunundan bəhs etməliyik. E-səsvermənin xarakterik xüsusiyyətləri və hüquqi məzmunu bu yolla aşkara çıxarıla, aydınlaşdırıla bilər. Hesab olunur ki, belə kontekst e-səsvermənin müstəsna olaraq yalnız yeni texnologiyaların seçki praktikasına tətbiqi kimi nəzərdən keçirilməsi ilə müqayisədə daha əsaslıdır və demokratiya haqqında müasir tələblərə daha uyğundur³⁵.

E-səsvermə, adətən, bəzi elektron avadanlıq və proqram təminatı ilə dəstəklənən səsvermə kimi müəyyən edilir. Bu cür qanunauyğunluqlar seçkilərin qurulmasından tutmuş səsli səsli saxlanmasına qədər müxtəlif funksiyaları həyata keçirmək üçün səlahiyyətli olmalıdır. Seçki məntəqələrindəki köşklər, noutbuklar və mobil qurğular sistem növlərinə misaldır. Seçicilərin qeydiyyatı, autentifikasiyası, səsvermə və səsli hesablanması e-səsvermə sistemlərinə daxil edilməlidir.

Bu gün, sadəcə bank sektorunda, e-hökumət təşkilində və digər sahələrdə tətbiq edilən blokçeyn artıq elektron səsli hesablanmasında da istifadə edilir. Blokçeyn güclü kriptografik əsasları olan texnologiyadır, habelə blokçeyn kağıza yazıla biləcək hər şeyi yazır, fərq təkə ondadır ki, bu məlumatları dəyişmək, digər nüsxəsini və ya saxtasını yaratmaq mümkün olmur. Blokçeyn şəbəkəsi bütöv,

³⁵ Антонов Я.В., Овчинников В.А., Многоаспектность, как фактор успешного внедрения электронного голосования // Время и право. - № 2. – 2012. С. 44-46.

mərkəzləşdirilmiş, açıq və konsensusa əsaslanan olduğundan, blokçeyn əsaslı şəbəkənin dizaynı adekvat həyata keçirilməyə nə qədər saxtakarlığın nəzəri cəhətdən mümkün olmadığına zəmanət verir. Tələblərə qarşı davamlı onlayn səsvermə şəbəkəsi yaratmaq üçün blokçeyn texnologiyasından istifadə ideyası getdikcə genişlənir. Digər tərəfdən, blokçeyn üzrə səsvermə tək serverdə yox, paylanmış blokçeyn şəbəkəsində də tam və ya qismən açıq şəkildə saxlanılan şifrələnmiş məlumat parçası olacaq. Blokçeyn mexanizmində konsensus prosesi hər bir şifrələnmiş səsi təsdiqləyir və ictimaiyyət hər bir səsi blokçeyn kitabçasının paylanmış nüsxələrində qeyd edir. Hökumət səslərin necə verildiyini və qeydə alındığını müşahidə edəcək, lakin bu məlumat məhdudlaşmayacaq. Blokçeyn səsvermə sistemi mərkəzləşdirilməmiş olmaqla tamamilə açıqdır, lakin seçicilərin hüquqlarının qorunmasını təmin edir. Bu o deməkdir ki, blokçeyn e-səsvermə ilə hər kəs səsləri saya bilər, lakin kimin kimə səs verdiyini heç kim bilmir. Standart e-səsvermə və blokçeyn əsaslı e-səsvermə tamamilə fərqli təşkilati ideyalara şamil edilir.

3.2. E-səsvermənin istifadəçi faktoru ənənəvi səsvermə ilə müqayisədə

E-səsvermənin ənənəvi səsvermə ilə müqayisədə əsas üstünlükləri hansılardır?

E-səsvermə sisteminin cəmiyyət qarşısında öhdəlikləri var və onun uğursuzluğu vətəndaşların siyasi proseslərə inamı ilə bağlı çox ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Ümumilikdə, seçki prosesində iştirak edənlərin sayının azalması tendensiyası internetdən istifadənin sürətlə genişlənməsi ilə dəstəklənən e-səsvermə üçün yeni imkanlar yaratmaqdadır.

E-səsvermə gənc seçicilər üçün son dərəcə cəzbedici səsvermə üsulu ola bilər. Gənclərin siyasi və seçki aktivliyinin yüksək olmaması müasir cəmiyyətin aktual problemlərindən biri kimi çıxış edir. Gənc

seçicilərin seçkilərdə iştirak səviyyəsinin zəif olması probleminin həlli zəruridir. Gənclərin seçki prosesinə marağının yüksək olmamasının başlıca səbəbi onların öz problemlərinə konsentrasiya olmasıdır – təhsil almaq, işə düzəlmək, ailə qurmaq, mənzil əldə etmək və s.

Gənclərin təşəbbüskarlığı və yüksək seçici aktivliyi, dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində iştirak etmək niyyəti və əzmi milli təhlükəsizliyin təminatı kimi çıxış edir. Bununla belə, son dövrlər müxtəlif səviyyəli seçkilərin keçirilməsi ilə bağlı təcrübə gənc seçicilərin fəallığının azaldığını göstərir.

Politoloqlar və sosial psixologiya üzrə mütəxəssislər gənclərin seçki davranışının dörd tipini fərqləndirirlər.

Birincisi, ənənəvi tip (konformist). Bu tip üçün siyasi fəallığın valideynlərə bənzəmək, “hamı kimi” olmağa öyrəşmək, cəhd etmək kimi motivləri xarakterikdir.

İkincisi, protest tipi. Bu tip gənc seçicilər ölkədə yaranan vəziyyətdən narazı qalaraq, gənc maksimalizminə görə seçkilərdə iştirak etmirlər.

Üçüncüsü, rasionallıq tip. Rasionallıq tip üçün siyasi aktivliyin aşağıdakı motivləri xarakterikdir: islahatlara can atmaq, qəbul edilən qərarlara görə öz üzərinə düşən məsuliyyəti dərk etmək.

Dördüncüsü, apatik (fəaliyyətsiz) tip. Göstərilən tip gənclər “on-suz da heç nə alınmayacaq” düşüncəsinə söykənərək, yüksək siyasi passivlik nümayiş etdirmələri ilə xarakterizə olunurlar.

Gənc seçicilərin seçki prosesindən uzaqlaşmasına aşağıdakı faktorlar təsir göstərir: hüquqi nihilizm, hakimiyyətə etimad etməmə, mənfəət sosial adaptasiya.

Göstərilən faktorları bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək:

a) nihilizm – mədəni və tarixi dəyərlərin tanınmaması, cəmiyyətin mədəni norma və dayaqlarının qəbul olunmaması və inkar edilməsidir. Gənc seçicilərin seçki fəallığından bəhs edərkən nihilizm hüququn nüfuzunun inkar edilməsində özünü göstərir.

b) hakimiyyətə etimad etməmə. Hüquqi nihilizm dedikdə, bütövlükdə hüquqa münasibət nəzərdə tutulur, hakimiyyətə etimadsızlıq

isə dövlət hakimiyyəti və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarına, onların vəzifəli şəxslərinə skeptik yanaşmada özünü göstərir.

c) mənfi sosial adaptasiya – bunun nəticəsində gənc seçici öz uğursuzluqlarına görə hakimiyyəti, dövlətin hüquq rejimini, dövlət siyasətini və s. ittiham etmək üçün əsaslar axtarışında olur.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, gələcək gənc seçicilərin əksəriyyəti internetə üstünlük verərək e-səsvermə vasitələrini tətbiq etməyə hazırdır. Bundan başqa, əgər gələcək seçicilərin e-səsvermə vasitələrindən istifadə etməklə real seçkilərdə səs vermək imkanı olarsa, onlar da mobil telefonların köməyi ilə səsverməni deyil, internet-səsverməni seçərlər.

Fikrimizcə, gənclərin seçki aktivliyini artırmaq üçün səsvermə zamanı elektron vasitələrin tətbiq edilməsi zəruridir. E-seçkilər, ilk növbədə, müasir texnologiyalardan fəal surətdə istifadə edən gənc, enerjili insanlar üçün nəzərdə tutulub.

E-səsvermənin üstünlüklərindən biri kimi səsvermənin nəticələrinə ümumilikdə “insan faktoru”nun təsir göstərməsi imkanının istisna olunması və bu yolla seçkilərin nəticələrinə etimadın yüksəldilməsi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşların seçki institutuna etimadı bir o qədər də yüksək səviyyədə deyil. Ona görə də, insan faktorunun əksər hallarda istisna olunması bu instituta etimadı artırma bilər.

E-səsvermənin digər üstün cəhəti səslərin sürətli və dəqiq sayılması, səsvermənin yekunlarının əhəmiyyətli dərəcədə daha tez müəyyən edilməsidir: “istənilən məşin insandan daha yaxşı sayır”³⁶.

Belə ki, Azərbaycanda ənənəvi seçkilər keçirilən zaman MSK səsvermənin ilkin nəticələri barədə məlumatları səsvermədən sonrakı gün səhər saat 9-da alır, e-səsvermə sistemi tətbiq edildikdə isə səsvermənin yekunlarının müəyyən edilməsi müddətinə bir neçə düymənin sıxılması sürəti təsir göstərir. Buna görə də, səsvermənin nəticələri seçki məntəqələri bağlandıqdan sonra bir-iki dəqiqə ərzində məlum ola bilər.

³⁶ Насыбуллин А.А. Проблемы электронного голосования // Актуальные проблемы экономики и права. - № 1 (9). - 2009. – С. 147-151

Bundan başqa, seçkilərin keçirilməsi dövründə vahid elektron məlumat bazası yaradılır ki, bu da analitik tədqiqatlar üçün yeni imkanlar təqdim edir. İnternet səsverməsi, ümumiyyətlə, ənənəvi seçki qutusunda səsvermə ilə müqayisədə daha çox rahatlıq təklif edir. Bu, səsvermə xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Məsələn, Estoniyada zamanla bağlı sübutlar göstərir ki, kağız üzərində səsvermə internet səsverməsindən 16 dəfə çox vaxt aparır. Təəccüblü deyil ki, seçki məntəqəsinə getmək məcburiyyətinin dəyəri internet üzərindən səsvermə ehtimalı ilə bağlıdır: seçki məntəqələrindən ən azı 31 dəqiqəlik məsafədə yaşayan estoniyalıların internet səsverməsindən istifadə etmək ehtimalı 50% təşkil edir.

İnternet səsverməsi pis hava şəraiti və uzun növbələrlə bağlı problemləri və ya seçki məntəqələrinin yeri ilə bağlı çəşqinlikləri aradan qaldırır. Bundan əlavə, yoluxucu xəstəliklərin kütləvi surətdə yayılması problemini nəzərə alaraq, internet səsverməsi həm də seçki məntəqələrinin bağlı binalarında insanların sıxlığının qarşısını alır ki, bu da sanitar-epidemioloji baxımdan son dərəcə vacibdir. Məsələn, pandemiya dövründə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ictimai birliklərin ümumi yığıncağında idarəetmə orqanına seçkilər onlayn qaydada keçirilmiş, seçkilərin nəticələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən tanınmış və dəstəklənmişdir. Həmçinin, AR Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Xüsusi karantin rejimi dövründə dissertasiya şuralarında müdafiələrin təşkili və keçirilməsinə dair” müvafiq qərarına əsasən, müdafiənin keçirilməsinə dair seçkilər məsafədən səsvermə yolu ilə tətbiq edilmişdir³⁷.

Mahiyyət etibarilə daha rahat olan e-seçki bütün əhali arasında fəallığı artırmaq potensialına malikdir. Xaricdə yaşayan avropalılar üçün yerli siyasət və seçki kampaniyaları haqqında özlərini məlumatlandırmaq kifayət qədər sadələşsə də, internet sayəsində

³⁷ “Xüsusi karantin rejimi dövründə dissertasiya şuralarında müdafiələrin təşkili və keçirilməsinə dair” Tələblər <https://aak.gov.az/single/655>

seçkilərdə iştirak etmək çox zaman olduqca çətin və vaxtاپaran olur. Təəccüblü deyil ki, xaricdə yaşayan vətəndaşlar arasında seçkilərdə iştirak nisbətləri orta səviyyədən aşağı olur ki, bu da onların xaricdən etibarlı səs verməklə bağlı çətinlikləri ilə bağlıdır. Xüsusilə, Avropa İttifaqının 8 milyona yaxın iqtisadi cəhətdən fəal vətəndaşının öz ölkəsində deyil, başqa Aİ ölkəsində yaşadığı, Üzv Dövlətlər arasında vətəndaşların artan mobilliyi və Avropa kontekstində transmilli səsvermənin asanlaşdırılması nəzərə alınmalı vacib aspektdir. Bu seçicilər arasında internet üzərindən seçki qutusuna sadə giriş imkanı, tədqiqatların göstərdiyi kimi, seçici fəallığını xüsusilə artırma bilər.

İnternet səsverməsi həm də internet səsvermə platformasında seçicilərə müvafiq məlumatları təqdim etməklə, informasiya xərclərini azaltmaq potensialına malikdir. Məsələn, namizədlər, partiyalar və onların platformaları haqqında məlumat və ya referendumda müzakirə olunan məsələlər çox əlavə xərc çəkmədən seçicilərin məlumatlandırılması üçün effektiv mexanizm ola bilər. Bu mənada internet səsverməsi həm də rəy formalaşmasının daha keyfiyyətli olmasına kömək edə bilər. Fərdi səviyyədə seçici fəallığı ilə bağlı rəşional seçim ədəbiyyatı seçkilərdə iştiraka maneə kimi vətəndaşların səsvermə xərclərinin rolunu xüsusi vurğulayır. Xərclər nə qədər az olarsa – təkcə maliyyə deyil, həm də lazımi vaxt, partiyalar, namizədlər haqqında müvafiq məlumatların əldə edilməsinə sərmayə qoyuluşu, seçki məntəqəsinə gəlmək məcburiyyətinin ağırlaşması və s. kimi xərclər – vətəndaşları bir o qədər az həvəsləndirən amillər olur. Bu nöqtəyi nəzərdən, İnternet səsverməsi vətəndaşların məlumat əldə etmək və seçkilərə getmək üçün qoymalı olduğu şəxsi sərmayəni əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla, fəallığın artırılmasına mühüm töhfə verə bilər³⁸.

Seçki komissiyalarının əməyinin yüngülləşdirilməsi, yorğunluqla bağlı səhvə yol vermə risklərinin azaldılması, e-səsvermə sis-

³⁸ Potential and Challenges of e-voting in the European Union – 2016, p. 9. (44 s.)

temlərinin işlənilib hazırlanması və tətbiqi seçki prosesinin avtomatlaşdırılmasına yönəlmişdir və “səslərin sayılmasında səhv ehtimalını azaltmağa” imkan verir.

Seçkilərin keçirilməsinə daha az maliyyə xərclərinin çəkilməsi- E-səsvermə tətbiq edildiyi halda xərclər birdəfəlik xarakter daşıyır (texnika köhnəlib sıradan çıxana qədər). Bu, şəxsiz üstünlükdür. Ona görə də, e-səsvermədən istifadə olunması iqtisadi cəhətdən daha faydalıdır.

E-səsvermədən istifadə olunması zamanı seçki məntəqələrində seçki bülletenlərinin sayılmasında yanlışlığa yol verilməsi və səsvermənin nəticələrinin saxtalaşdırılması imkanının istisna olunması: Birincisi, bu, seçki komissiyası üzvlərinin təlimatlara, qanuna əməl etmək vəzifəsi ilə bağlıdır. İkincisi, e-səsvermə sadəcə “elektron qutunu” deyil, sertifikatlaşdırılmış “elektron qutunu” özündə əks etdirir.

Seçicilərin seçki aktivliyinin artırılması ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bir çox müəlliflərin dəstəklədiyi yanaşmaya görə, e-səsvermə seçicilərin seçkilərdə iştirak səviyyəsini yüksəltməyə qadirdir. Bu barədə MSK üzvü, hüquqşünas - alim Bəxşeyiş Əsgərov deyib. Ölkədə keçirilən seçkilərdə innovativ vasitələrin tətbiqinə həmişə üstünlük verilib³⁹.

E-səsverməni davam etdirən ölkələrin sayının az olduğunu qeyd etməklə yanaşı, müəyyən edilmiş e-səsvermənin qlobal nümunələri haqqında daha dörd məqamı qeyd etmək olar:

- e-səsverməni tətbiq etmiş ölkələrin əksəriyyəti bunu e-səsvermə maşınları vasitəsilə həyata keçirib;
- internet səsverməsindən istifadə edildiyi yerlərdə, demək olar ki, həmişə sınaq mərhələsində qalıb. Bu sınaqlar adətən əcnəbi seçiciləri, hərbi qulluqçuları və ya xüsusi yerli hökumət sahələrində seçici qruplarını əhatə edir;

³⁹ Ölkəmizdə e-səsvermə metodu gündəmədədir. <https://newsmedia.az/olk%C9%99mizd%C9%99-elektron-s%C9%99sverm%C9%99-metodu-gund%C9%99md%C9%99dir/>

– e-səsverməni tətbiq etmiş ölkələrin əksəriyyəti bunu universal e-səsverməyə keçməkdənsə, mövcud səsvermə üsullarına ikinci və ya üçüncü əlavə kimi etmişlər;

– Avropa ölkələri Şimali Amerika ölkələrinə nisbətən e-səsvermə ilə təcrübə keçirməyə daha çox hazırdırlar. Buna baxmayaraq, e-səsvermə təcrübələrini həyata keçirmiş bir sıra ölkələrin inkişaf etməkdə olan dünyada (məsələn, Braziliya və Hindistan) və ya Avropanın sosial-iqtisadi periferiyasında (məsələn, Estoniya) yerləşdiyi də diqqətəlayiqdir.

Elmdə seçki davranışının üç modeli fərqləndirilir:

1. “Aktivist” model – bu modelə görə seçicilər bütün səviyyədən olan seçkilərdə iştirak edirlər.

2. “Tərəddüd edən üstün tutma” modeli – bu modelin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, seçici bəzi seçkilərdə iştirak edir, digərlərində isə iştirak etmir.

3. “Absentist” model – bu modelə uyğun olaraq seçici səsvermədə ümumiyyətlə iştirak etmir.

Vətəndaşların yüksək dərəcədə fərdiyyətçi olması və müstəqilliyə meyil etməsi seçki aktivliyinin azalmasına səbəb olur. Müasir dünyada seçkilərdə iştirak etməyənlərin böyük hissəsi orta sinfin yeni təbəqələrinin yaxşı təhsil görmüş təmsilçiləridir, səs verən və verməyən qruplar isə sosial strukturuna görə daha az fərqlənirlər.

Sadalananlara aid e-səsvermənin aşağıda qeyd edilən üstünlükləri var:

1) e-səsvermə sistemləri əlilliyi olan insanlara əlçatanlıq xüsusiyyətlərini təmin etmək üçün uyğunlaşdırıla bilər. Məsələn, şriftin böyüdülməsi, audio təlimatlar və digər adaptiv xüsusiyyətlər fiziki və ya görmə məhdudluğu olan insanların səs verməsini asanlaşdırır;

2) seçicilərin dəqiq, sadə və sürətli qeydiyyatı seçkilərə marağı yüksəldir və onların legitimliyinin artmasını təmin edir. Potensial mənfi təsir imkanlarını məhdudlaşdırmaqla e-səsvermə seçicilərin müstəqilliyinin artmasına şərait yaradır;

3) səsələrin sürətli, səmərəli sayılması və maliyyə vəsaitinə qənaət. E-səsvermə sistemləri səsələrin sayılması və nəticələrin elan edilməsi prosesini sürətləndirə bilər. Səsələrin avtomatik sayılması kağız bülletenləri əl ilə saymağa sərf olunan vaxtı azaldır;

4) seçkilərin gedişində vahid sistemləşdirilmiş elektron məlumat bazası formalaşdırılır və beləcə, analitik tədqiqat üçün yeni imkanlar açılır. E-səsvermə sistemləri seçki bülletenlərinin səhv yazılmasının qarşısını almağa kömək edə bilər;

5) mövcud seçki prosesinə nisbətən daha az kadrlardan istifadə edilməsi. Bundan əlavə, e-səsvermə ekoloji cəhətdən daha səmərəli ola bilər.

Beləliklə, bu fəsildə qeyd olunanları yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

– texnologiyaların hazırkı inkişaf səviyyəsi artıq indidən seçki məntəqələrində kifayət qədər sabit və keyfiyyətli e-səsvermə sistemi yaratmağa imkan verir. Lakin məsafədən səsvermənin “potensial demokratik dəyəri”ni nəzərə alaraq göstərə bilərik ki, müasir texnologiyalar həqiqi və nəzərəcarpacaq irəliləyişi məhz bu sahədə etməyə imkan yaradır. Bunun üçün, əlbəttə ki, şəxsiyyəti müəyyən edən və bu sahədə pozuntuların qarşısını alan səmərəli fərdi identifikatorlar sisteminin işlənilməsi hazırlanması, habelə seçkilərin effektiv keçirilməsinə təsir edən bir sıra digər problemlərin həll olunması zəruridir;

– gənclərin seçki aktivliyini artırmaq üçün səsvermə zamanı elektron vasitələrin tətbiq edilməsi zəruridir. E-seçkilər, ilk növbədə, müasir texnologiyalardan fəal istifadə edən gənc, enerjili insanlar üçün nəzərdə tutulub;

– e-səsvermənin üstünlüklərindən biri kimi səsvermənin nəticələrinə “insan faktorunun” təsir göstərməsi imkanının istisna olunması və bu yolla seçkilərin nəticələrinə etimadın yüksəldilməsi çıxışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşların seçki institutuna etimadı bir o qədər də yüksək səviyyədə deyil. Ona görə də, insan faktorunun istisna olunması bu instituta etimadı artırma bilər.

4. ELEKTRON SƏSVERMƏNİN TƏŞKİLİNƏ DAİR YANAŞMALAR VƏ ƏSAS PRİNŞİPLƏR

E-səsvermə ənənəvi səsvermə üsullarına əlavə olaraq, seçkilərin keçirilməsində effektiv rol oynaya bilər. İKT-nin inkişafı və vətəndaşların onlayn platformalarda aktivliyi ənənəvi fəaliyyətlərin onlayn platformalar üzərindən həyata keçirilə bilməsi imkanını cəmiyyət və dövlətdən ciddi olaraq təhlil etməyi tələb edir. E-səsvermə düzgün təşkil edildikdə o, seçkilərin keçirilməsi vasitəsi kimi seçki prosesini daha səmərəli həyata keçirə bilər. E-səsvermənin tətbiqində ortaya çıxan risklər aradan qaldırıla və ya minimizə edilə bildiyi hallarda e-səsvermə seçkilərin təhlükəsizliyinə töhfə verən effektiv vasitəyə çevrilə bilər.

Bu fəsilə BMT və Avropa Şurasının e-səsvermənin təşkilinin əsas prinsipləri ilə bağlı yanaşmaları tədqiq olunur.

4.1. BMT-nin yanaşması

Seçkilərin keçirilməsi ilə bağlı standartlar aşağıdakılardır:

Vətəndaşların öz iradələrini ortaya qoymaları üçün seçkilərin təşkilinə diqqət yetirilməlidir. Seçkilərdə iştirak hüququ müxtəlif beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmişdir⁴⁰. Siyasi iştirakla bağlı beynəlxalq norma və standartlar üç əsas hüququ özündə birləşdirir: dövlət işlərinin aparılmasında iştirak hüququ, səs vermək və seçilmək hüququ və dövlət qulluğuna buraxılmaq hüququ⁴¹. Təbii ki, həmin hüquqlar yalnız qanunla müəyyən edilmiş, ayrı-seçkiliyə yol verməyən, obyektiv və ağlabatan meyarlara əsaslanan məh-

⁴⁰ İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, maddə 21; Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, maddə 25

⁴¹ Human Rights and Elections. A Handbook on International Human Rights Standards on Elections, United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Professional Training Series No.2/Rev.1, New York and Geneva, 2021, p.9, para.17

dudiyətlərə məruz qala bilər⁴². Məsələn, yaş senzi⁴³. Digər tərəfdən, müəyyən məhdudiyətlər ayrı-seçkiliyə yol açar bilər. Belə ki, irq, etnik mənsubiyyət, din, dil, cins, mənşə, əmlak vəziyyəti, qulluq mövqeyi, əqidə, siyasi partiyaya mənsubiyyət seçki hüququnun məhdudlaşdırılması üçün əsas olmamalıdır. Əks təqdirdə bu, ayrı-seçkiliklə nəticələnə bilər.

BMT səsvermənin keçirilməsi ilə bağlı əsas prinsipləri müəyyən etmişdir. Bunlara ümumi səsvermə, bərabər səsvermə, gizli səsvermə, azad səsvermə daxildir⁴⁴. Seçkilərin azad olub-olmaması şəxslərə öz siyasi iradələrini tam ifadə etməyə imkan verilməsindən asılıdır⁴⁵. “Real” (*genuine*) seçkilər qeyd olunan prinsipləri ehtiva etməlidir. MSHBP *travaux préparatoires*-ə əsasən, seçkilərin real və həqiqi olmaları üçün onlar iki əsas elementi özündə birləşdirməlidirlər⁴⁶. Birinci element prosessual xarakterlidir, yəni seçki hüququnun dövriliyinə, bərabərliyinə və ümumiliyinə, səsvermənin gizliliyinə təminatı nəzərdə tutur⁴⁷. İkinci element nəticəyönlüdür və seçkilərin həqiqiliyini xalqın iradəsinin azad iradəsinin əks olunması ilə şərtləndirir⁴⁸. Yəni real seçkilərin nəticələrinə hörmət göstərməli və həyata keçirilməlidir⁴⁹. Seçkilərin “real” olması üçün səsvermə gizli olmalıdır. Gizli səsvermə ilə bağlı tələb MSH-

⁴² Human Rights Committee, general comment No. 25 (1996), paras. 3–4. Həmçinin baxın: Staderini and De Lucia v. Italy (CCPR/C/127/D/2656/2015), para. 9.5; Delgado Burgoa v. Plurinational State of Bolivia (CCPR/C/122/D/2628/2015), para. 11.5; Nasheed v. Maldives (CCPR/C/122/D/2270/2013-CCPR/C/122/D/2851/2016), para. 8.6; and Paksas v. Lithuania (CCPR/C/110/D/2155/2012), para. 8.

⁴³ Human Rights Committee, general comment No. 25 (1996), para. 10.

⁴⁴ Human Rights and Elections. A Handbook on International Human Rights Standards on Elections, United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Professional Training Series No.2/Rev.1, New York and Geneva, 2021, p.14

⁴⁵ Yəni orada, p.14, para.29

⁴⁶ Yəni orada, p.45, para.84

⁴⁷ Yəni orada

⁴⁸ Yəni orada

⁴⁹ Human Rights Committee, general comment No. 25 (1996), para. 19

BP-nin 25-ci maddəsində də göstərilmişdir. Bu tələb onu nəzərdə tutur ki, seçicilər necə səs vermək niyyətində olduqlarını və ya necə səs verdiklərini açıqlamaq üçün istənilən formada məcburetmədən və səsvermə prosesinə hər hansı qanunsuz və ya özbaşına müdaxilədən qorunmalıdırlar⁵⁰.

Yalnız qeyd olunan minimum prinsiplərə riayət olunan səsvermə demokratik dəyərlərə və real seçki məfhumuna cavab verən seçki kimi qiymətləndirilə bilər.

E-səsvermə ilə bağlı prinsiplər və standartlar aşağıdakılardır:

Qeyd etmək lazımdır ki, AŞ ilə müqayisədə BMT e-səsvermə ilə bağlı ayrıca bir sənəd qəbul etməmişdir. Seçkilərin keçirilməsinə, səsvermənin təşkilinə həsr edilmiş təlimatlarda və sənədlərdə seçkilərin keçirilməsinin yeni bir metodu kimi e-səsverməyə səthi olaraq toxunulmuşdur. Təbii ki, seçkilərin keçirilməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi insan hüquqları ilə bağlı yeni çağırışlara səbəb olur ki, bu da BMT tərəfindən qəbul edilir. Seçki proseslərinin rəqəmsallaşdırılması, xüsusən də e-səsvermə, yəni səsərin verilməsi və sayılması üçün elektron vasitələrdən istifadə ilə bağlı xüsusi narahatlıqlar yaranmışdır. Səsvermə əməliyyatları üçün rəqəmsal texnologiyaların istifadə iştirakçılığını artırmaq, qanun pozuntularını azaltmaq və ictimai etimadı gücləndirmək potensialına malik olsa da, seçkilərdə yeni texnologiyaların tətbiqi mürəkkəb prosesdir və hər hansı yeni texnologiya vasitəsilə həll ediləcək problemi aydınlaşdırmağa qadir olan mərhələli proses olmalıdır. Bunun üçün geniş məsləhətləşmələr vasitəsilə innovasiyanın texniki, maliyyə və siyasi məqsədəuyğunluğunu nəzərdən keçirmək tələb olunur⁵¹.

⁵⁰ Yenə orada, səh.49, para.92; *həmçinin bax*: Human Rights Committee, general comment No. 25 (1996), para. 20.

⁵¹ UN, Report of the Secretary-General on Strengthening the role of the United Nations in enhancing the effectiveness of the principle of periodic and genuine elections and the promotion of democratizations, A/74/285, para. 38.

Bir sözlə, BMT e-səsvermənin və seçkilərin hər bir mərhələsində rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinin vacibliyini və yeni çağın tələblərini qəbul edir, lakin rəqəmsal texnologiyaların təqdim etdiyi yeni imkanlarla yanaşı, qarşıya çıxan problemlər və risklərin həmçinin dövlətlər tərəfindən tanınmasının və onlara qarşı mübarizənin də vacibliyinə diqqət yönəldir.

4.2. Avropa Şurasının yanaşması

AŞ çərçivəsində e-səsvermə məsələsi bir sıra sənədlərlə tənzimlənir. Məsələn, seçki hüququ AİHK-da əks edilmişdir. Bundan başqa, təşkilat çərçivəsində Seçki Məsələlərində Yaxşı Təcrübə Kodeksi (the Code of Good Practice in Electoral Matters⁵²) də qəbul edilmişdir. NK-nın üzv dövlətlərə e-səsvermə standartlarına dair CM/Rec(2017)5 Tövsiyəsində⁵³ yuxarıda qeyd olunan hər iki sənədə istinad edilmişdir.

AİHK-ya 1 sayılı Əlavə Protokolun 3-cü maddəsinə əsasən, razılığa gələn yüksək tərəflər qanunverici hakimiyyət orqanını seçərkən xalqın öz iradəsini sərbəst ifadə edə biləcəyi şəraitdə əqlabətən dövriliklə gizli azad seçkilər keçirməyi öhdələrinə götürürlər⁵⁴. Müddəalar azad və gizli seçkilərin keçirilməsini təmin edir. AİHK-nın yanaşmasına uyğun olaraq, AİHK-nın müddəaları yalnız azad seçkilər keçirmək öhdəliyinə şamil edilmir, həm də seçicinin seçmək və seçilmək hüququnu təmin edir⁵⁵. Həmin müddəa hamı üçün universal və bərabər səsvermə hüququnu da ehtiva edir. Seçkilər azad səsvermənin təmin olunduğu şəkildə həyata keçirilməlidir. Əlavə olaraq, səsvermə

⁵² Code of Good Practice in Electoral Matters, Venice Commission, CDL-AD (2002) 23, Opinion no.190/2002, 2002

⁵³ Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting

⁵⁴ European Convention on Human Rights (coe.int)

⁵⁵ Guide on Article 3 of Protocol No.1 to the European Convention on Human Rights, 2022, p.7

seçki bülletenlərinin gizli saxlandığı şəraitdə keçirilməlidir⁵⁶. Hüquqi təcrübəyə uyğun olaraq, seçki hüququ mütləq deyil, nəzərdə tutulan məhdudiyətlərin obyektidir⁵⁷. Bu o deməkdir ki, AİHK-ya üzv dövlətlər seçki hüququ və seçki sistemi üçün şərtləri müəyyən edərkən mülahizə sərbəstliyindən istifadə etmək imkanına malikdirlər. Bununla belə, bu cür məhdudiyətlər və şərtlər qanuni məqsədlərə xidmət etməlidir⁵⁸. Beləliklə, AİHK-ya Əlavə Protokolda e-səsvermənin təşkili ilə bağlı müddəa yer almasa da, onunla bağlı fəaliyyətlər azad seçki hüququ çətiri altına düşdüyünə görə AİHK-nın qarşıya qoyduğu minimal tələblərə cavab verməlidir, yəni e-səsvermə azad seçki hüququnu təşkil edən komponentləri özündə cəmləşdirməlidir.

Seçki Məsələlərində Yaxşı Təcrübə Kodeksi (the Code of Good Practice in Electoral Matters)⁵⁹- Kodeks “Avropa seçki irsi”ni iki aspekt vasitəsilə müəyyən edir ki, onlardan birincisi ümumi, bərabər, sərbəst, gizli və birbaşa seçki hüququ kimi konstitusional prinsipləri ehtiva edən sərt hüququ⁶⁰ (*hard law*) nəzərdə tutduğu halda, ikincisi həqiqi demokratik seçkilərin yalnız fundamental hüquqlar, seçki qanunvericiliyinin sabitliyi və effektiv prosessual təminatlar kimi hüquqi dövlətin müəyyən əsas şərtlərinə əməl olunduğu halda keçirilə biləcəyi prinsipini nəzərdə tutur⁶¹. Bu o deməkdir ki, Avropa Şu-

⁵⁶ Knowledge acquisition on electronic and internet-based solutions for voting, Prepared on behalf of the Ministry of Local Government and Regional Development, Osloeconomics,2023, p.27

⁵⁷ Guide on Article 3 of Protocol No.1 to the European Convention on Human Rights,2022, p.7

⁵⁸ Knowledge acquisition on electronic and internet-based solutions for voting, Prepared on behalf of the Ministry of Local Government and Regional Development, Osloeconomics,2023, p.27

⁵⁹ Bu Sənəd 2002-ci ildən bəri Avropa Şurasının üzv dövlətlərində seçkilərin həyata keçirilməsi üçün təlimat rolunda çıxış edir. Kodeksi Avropa Şurası tərəfindən təsis edilmiş Venesiya Komissiyası hazırlamışdır.

⁶⁰ Yəni, hüquqi qüvvəyə malik aktlar

⁶¹ Code of Good Practice in Electoral Matters, Venice Commission, CDL-AD (2002) 23, Opinion no.190/2002, 2002, p.13

rasına üzv ölkələr daxilində qəbul ediləcək seçki qanunvericiliyi hər iki aspektin əsasını təşkil edən prinsiplərə əsaslanmalıdır. Məsələn, gələcəkdə icrası nəzərdə tutulan e-səsvermə seçki hüququnun gizlilik aspektinə xələl gətirməməlidir və ya səsvermənin təşkili və ya səslərin sayılması dövründə saxtakarlıqların qarşısının alınması və şikayətlərin edilməsi üçün vətəndaşlara effektiv prosessual təminatlar təqdim edilməlidir. Kodeksdə mexaniki və e-səsvermə metodlarına aid tələblər öz yerini almışdır.

AŞNK-nın Rec(2004)11 sayılı Tövsiyəsi⁶² məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, elektron və internet əsaslı səsvermə üçün ümumi hüquqi, texniki və əməliyyat qaydalarını təqdim edir. Təvsiyə xüsusilə elektron və internet əsaslı səsvermə üçün aktual sayılan məsələləri əhatə edir. Təvsiyələrin məqsədi e-səsverməni tətbiq etmək istəyən ölkələri minimum standartlarla təmin etməkdir. Bu, demokratik seçkilərin həyata keçirilməsi prinsiplərinin qorunmasının təmin olunmasına töhfə verməlidir. Təvsiyələrə riayət edilsə də, AŞ-yə görə, bu, e-seçkilərin demokratik keyfiyyətinə heç bir zəmanət vermir⁶³. Bununla belə, hazırkı Sənəd e-səsvermənin təşkilində istifadə oluna bilən tövsiyələri əks etdirir. E-səsvermə elektron vasitələrdən istifadə olunmadan keçirilən demokratik seçkilər qədər etibarlı və təhlükəsiz olmalıdır.

AŞNK-nın Rec(2004)11 sayılı Tövsiyəsi həm nəzarət olunan mühitdə, həm də məsafədən təşkil olunan e-səsvermə üsullarına dair texniki tələbləri əks etdirir. E-səsvermənin keçirilə biləcəyi müddət seçki elan edilənədək başlaya bilməz. Xüsusilə, məsafədən e-səsvermə ilə bağlı səsvermə başlamazdan xeyli əvvəl müddət müəyyən edilməli və ictimaiyyətə açıqlanmalıdır. Seçicilərə e-səs-

⁶² Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec(2004)11 on legal, operational and technical standards for e-voting, 2004

⁶³ Knowledge acquisition on electronic and internet-based solutions for voting, Prepared on behalf of the Ministry of Local Government and Regional Development, Oslo economics, 2023, p.27

vermənin necə təşkil ediləcəyi və seçicinin iştirak etmək və səs vermək üçün ata biləcəyi hər hansı addımlar barədə aydın və sadə dildə səsvermədən əvvəl məlumat verilməlidir. Tövsiyədə qeyd olunur ki, seçki məntəqələrinin açıq olduğu müddətdə məsafədən e-səsvermənin keçirildiyi yerlərdə sistemin hər hansı seçicinin bir dəfədən çox səs verməsinin qarşısını alacaq şəkildə tərtib edilməsi xüsusilə vacibdir.

Ümumiyyətlə, e-səsvermə təşkil olunarkən elə tədbirlər görülməlidir ki, müvafiq proqram təminatı və xidmətlər bütün seçicilər tərəfindən istifadə edilə bilsin. Seçicilər lazım və mümkün olduqda, xüsusi interfeyslər kimi əlavə vasitələrlə təmin edilməlidir. İstifadəçilərin istifadə etdiyi vasitələr Veb Əlçatanlıq Təşəbbüsündə (Web Accessibility Initiative- WAI)⁶⁴ müəyyən edilmiş qaydalara mümkün qədər uyğun olmalıdır⁶⁵.

AŞNK-nın Rec(2017)5 sayılı Tövsiyəsində qeyd olunur ki, e-səsvermə sistemlərindən və ya müxtəlif provayderlərin xidmətlərindən istifadə etmək üçün həmin sistemə və ya xidmətlərin standartlarına uyğun (interoperable) olmalıdır⁶⁶. Uyğunluq o deməkdir ki, məlumatların daxil edilməsi və götürülməsi açıq

⁶⁴ 1994-cü ildə Ümumdünya Şəbəkəsinə (Worldwide Web) ümumi protokollar hazırlamaqla tam potensialına rəhbərlik etmək üçün yaradılmış Konsorsium sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərin internetə çıxışını asanlaşdıran səyləri özündə ehtiva edən Təşəbbüsü (WAI) təsis etmişdir. WAI veb əlçatanlığı beş əsas fəaliyyət sahəsi vasitəsilə həyata keçirir: texnologiya, təlimatlar, alətlər, təhsil və təbliğat, tədqiqat və inkişaf. WAI əlçatanlığı dəstəkləyən bir sıra standartlar və təlimatlar hazırlayıb (məsələn, veb məzmunun əlçatanlıq qaydaları, əlçatanlıq təlimatları, XML əlçatanlıq qaydaları). WAI adətən brauzer əsaslı internet vasitəsilə səsvermə həlləri kontekstində istifadə olunur. İnternet səsverməsi zamanı alternativ həllərdən istifadə edildikdə belə (məsələn, səsvermə üçün təbiiq öz-özlüyündə ayrıca unikal "brauzer"dir) WAI-nin ümumi prinsiplərinə riayət etmək olar.

⁶⁵ Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec(2004)11 on legal, operational and technical standards for e-voting, 2004

⁶⁶ Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers of the Council of Europe on standards for e-voting, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020, p.41

standartlara, xüsusilə də e-səsvermə ilə bağlı açıq standartlara (open standards) uyğun olmalıdır⁶⁷. Təbii ki, dinamik və dəyişkən hüquqi mühitdə və texniki inkişaf əsnasında həmin standartlar daimi olaraq yenilənməli və günün reallıqlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Açıq standartların aşağıdakı faydaları vardır: məhsulların və təchizatçıların böyük seçimi, tək təchizatçıdan daha az asılılıq, sabitlik və xərclərin azaldılması, gələcək dəyişikliklərə uyğunlaşmanın asanlaşdırılması⁶⁸.

Açıq standartlarla yanaşı, AŞ Beynəlxalq e-biznes uyğunluq konsorsiumu olan OASİS-in (International e-Business Interoperability consortium) uğurlu fəaliyyətini nümunə göstərir⁶⁹. OASİS XML-dən istifadə edərək seçki məlumatı və seçki xidmətləri üçün standartlar və Seçki İşarələmə Dilini (Election Markup Language - EML⁷⁰) işləyib hazırlamışdır.

E-səsvermənin təşkili zamanı potensial risklərin qiymətləndirilməsi və qarşısının alınması:

E-səsvermə sisteminin inkişafı konkret seçkilərin uğurla başa çatması ilə bağlı risklərin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır⁷¹. Müəyyən edilmiş spesifik riskləri idarə etmək üçün bu risklərin qiymətləndirilməsi əsasında müvafiq təhlükəsizlik tədbirləri e-səsvermə sisteminə daxil edilməlidir. Seçicilərin tez-tez rastlaşdıqları çatışmazlıqları müəyyən etmək və riskləri qiymətləndir-

⁶⁷ Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers of the Council of Europe on standards for e-voting, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020, p.41

⁶⁸ Yenə orada

⁶⁹ Yenə orada

⁷⁰ EML XML sxemləri kimi təsvir edilən məlumat və mesaj anlayışı toplusudur. Bu, seçki xidmətlərinin göstərilməsinin istənilən aspekti ilə məşğul olan aparat təminatı, proqram təminatı və xidmət təminatçıları arasında strukturlaşdırılmış məlumat mübadiləsi üçün ilk beynəlxalq standartdır.

⁷¹ Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec(2004)11 on legal, operational and technical standards for e-voting, 2004

mək üçün vətəndaşların iştirakı ilə test e-səsvermə keçirilə bilər. İstifadəçilər e-səsvermə sistemlərinin hazırlanmasında, xüsusən problemləri müəyyən etmək və inkişaf prosesinin hər bir əsas addımında istifadənin asanlıqını yoxlamaq üçün cəlb edilməlidir⁷². Bununla yanaşı, e-səsvermənin keçirilməsi üçün istifadə olunan avadanlığın istismarına cavabdeh olan şəxslər tərəfindən fəvqəladə hallar üçün prosedurun hazırlanması da risklərin azalmasına gətirib çıxara bilər. İstənilən ehtiyat (rezerv) sistem orijinal sistemlə eyni standartlara və tələblərə cavab verməlidir⁷³.

Daha çox qarşılanan risklərdən biri e-səsvermə zamanı seçki saxtakarlığıdır. Saxtakarlıq riskini minimuma endirmək üçün müəyyən ehtiyat tədbirləri görülməlidir. Məsələn, seçiciyə səs verdikdən dərhal sonra öz səsini yoxlamağa imkan yaratmaq lazımdır⁷⁴.

AŞNK-nın Rec(2017)5 sayılı Təvsiyəsi⁷⁵ dövlətlərə riskləri müvafiq tədbirlərlə, xüsusən də e-səsvermə kanalına xas olan riskləri qiymətləndirmək və onlara qarşı mübarizə aparmağı məsləhət görür. E-səsvermə də ənənəvi səsvermə metodu kimi demokratik seçki prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməlidir. E-səsvermənin əsasında duran texnologiyadakı sürətli dəyişikliklər davamlı olaraq yeni imkanlar və təhdidlər yaratdığı üçün texnologiyaların demokratik seçki prinsiplərinə uyğunluğunu sual altına qoyur. Təvsiyədə və onunla bağlı İzahedici Hesabatda risklərin qiymətləndirilməsi və qarşısının alınması üzrə konkret tədbirlər qeyd edilməmişdir. Əksinə, Təvsiyədə sistemin etibarlılığı və təhlükəsizliyi ilə bağlı əldə olunacaq nəticələr və bu sahədə dövlətlərin öhdəlikləri göstərilmiş-

⁷² Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec(2004)11 on legal, operational and technical standards for e-voting, 2004

⁷³ Yenə orada

⁷⁴ Code of Good Practice in Electoral Matters, Venice Commission, CDL-AD (2002) 23, Opinion no.190/2002, 2002, p.22

⁷⁵ Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec(2017)5 on standards for e-voting, 2017, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020, p.26

dir. Hazırkı Tövsiyə çərçivə sənədi olaraq dövlətlərin riayət etməli olduğu minimal standartları (Avropa seçki irsi) nəzərdə tutur. Üzv dövlətlər seçilmiş e-səsvermə metoduna xas olan risklərə xüsusi diqqət yetirməlidirlər⁷⁶. Dövlətlərə e-səsvermənin doğurduğu spesifik riskləri müntəzəm olaraq yoxlamaq və nəzarətdə saxlamaq, o cümlədən lazım olduqda cavab tədbirləri görmək və risklərin idarəedilməsi üzrə çərçivə sənəd hazırlamaq tövsiyə olunur⁷⁷. Bununla yanaşı, e-səsvermə təftiş edilə bilən olmalıdır⁷⁸.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, e-səsvermə sisteminin tətbiq edildiyi seçkilərə müdaxilə ilə bağlı potensial risklərin qarşısının alınması üçün mərkəzi infrastruktur, serverlərə və seçki məlumatlarına yalnız seçki idarəetmə orqanının səlahiyyət verdiyi şəxslər çıxış əldə edə bilərlər⁷⁹. Aparat təminatına və ya proqram təminatına hər hansı müdaxilə əməliyyat zamanı minimuma endirilməli olan texniki və insan riskləri daşıyır. Buna görə də avtomatik idarəetməyə üstünlük verilməli və rəsmi nəzarət olmadan uzaqdan manipulyasiyalar məhdudlaşdırılmalıdır.

Sonda bu fəsildə tədqiq edilən beynəlxalq təşkilatların yanaşmalarını nəzərə alaraq, e-səsvermənin istifadəsi və tətbiqinin əsas prinsipləri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- ilk növbədə, vətəndaşlar barədə məlumatların avtomatlaşdırılmış qaydada emalı zamanı onların konstitusion hüquqlarına əməl olunması;

⁷⁶ Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers of the Council of Europe on standards for e-voting, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020, p.26

⁷⁷ Yenə orada

⁷⁸ Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec(2017)5 on standards for e-voting, 2017, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020, p.18, para.39

⁷⁹ Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec(2017)5 on standards for e-voting, 2017, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020, p.18, para.41

- e-səsvermədən istifadə zamanı seçki komissiyalarının fəaliyyətində aşkarlığın təmin edilməsi;
- seçkilərin gedişi və nəticələri barədə seçicilərin operativ qaydada məlumatlandırılması;
- dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları, onların vəzifəli şəxsləri, digər şəxslər və təşkilatlar tərəfindən e-səsvermə sistemi üzrə informasiya proseslərinə müdaxilənin yolverilməzliyi;
- e-səsvermə sisteminin əlçatan olması və həmin sistemin resurslarında əks olunan məlumatların əlçatanlığı ilə birlikdə, e-səsvermə sistemi üzrə məlumatların təhlükəsizliyinin, habelə qeyd edilən sistemdən istifadə olunmaqla əldə edilən məlumatların mötəbərliyinin təmin edilməsi;
- lisenziyalaşdırılmış ümumi təyinatlı proqram vasitələrinin, eləcə də e-səsvermə üçün sertifikatlaşdırılmış xüsusi proqram-texniki və əlaqə vasitələrinin tətbiqi.

5. XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ ELEKTRON SƏSVERMƏ TƏCRÜBƏSİ VƏ ONUN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Şübhəsiz ki, dövlətdə demokratiyanın inkişafının ən yaxşı təminatı keyfiyyətli seçki qanunvericiliyidir. Kompleks yanaşmada e-səsvermə e-seçkilərin ən əhəmiyyətli tərkib hissəsi hesab olunur. Səsvermə texnologiyalarının təkmilləşməsi dünya təcrübəsində geniş xarakter almışdır. Bu sahədə toplanmış təcrübə isə seçki prosesinin modernləşdirilməsinə dair vahid standartların və tələblərin müəyyən edilməsi barədə bəhs etməyə imkan verir. Artıq e-səsvermədən istifadə edən və ya ən azından öz ərazisində onun tətbiqini müzakirə edən dövlətlərin sayı hər il artır.

Bu fəsilə e-səsvermənin tətbiqində dünya miqyasında önə çıxmış ölkələrin mütərəqqi təcrübəsindən bəhs edilir. Bundan başqa, e-səsvermənin tətbiqində yaranmış texniki və normativ hüquqi risklər (məhdudiyətlər) istisna olmaqla⁸⁰ bu fəsilə e-səsvermənin sosial-psixoloji problemləri təhlil edilir.

Bildiyimiz kimi, bir sıra seçicilər e-səsvermə sisteminə etibar etməyərək hesab edirlər ki, burada proqram təminatı vasitəsilə saxtalaşdırma imkanı mövcuddur. 2007-ci ilin avqustunda Qazaxıstan Respublikasında 1512 seçki məntəqəsində e-səsvermə proqramı həyata keçirildi. Proqram seçicilərin iki üsuldan biri vasitəsilə, yəni ya elektron qaydada, ya da ənənəvi üsulla səs vermək hüququnu nəzərdə tuturdu. Müasir texnologiyaların tətbiqinin köməyi ilə səsvermə imkanından seçicilərin təxminən 7%-i istifadə etmişdi. Bu vəziyyət seçicilərdə psixoloji baryerin olduğunu göstərir.

⁸⁰ Bu barədə tədqiqat işinin 7-ci fəslində ətraflı məlumat verilmişdir.

5.1. E-səsvermənin tətbiqi ilə əlaqədar sosial-psixoloji problemlər

E-səsvermənin tətbiqi ilə əlaqədar sosial-psixoloji problemlərin həlli üçün vətəndaşların hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə və əhalinin kompüter biliklərinin artırılmasına, habelə seçicilərin e-səsvermə sistemini dərk etmələrini asanlaşdıran informasiya-təhlil fəaliyyətinə yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bundan başqa, seçkilərdə e-səsvermə sisteminin yaradılması, test edilməsi və aprobeasiya edilməsi üzrə gələcək tədbirləri müşayiət etməklə məşğul olan və daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən mütəxəssislər qrupu yaradılmalıdır. Sosial-psixoloji problemlərin həlli vətəndaşların yeni səsvermə sistemində müsbət yanaşmalarını təmin edə və müvafiq olaraq, ona etimadı yüksəldə bilər. Unutmaq olmaz ki, vətəndaşların siyasi və elektoral aktivliyi “dövlət işlərinin idarə olunmasında xalqın birbaşa iştirak mexanizminin fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricisi”⁸¹ kimi milli qanunvericiliyin demokratiklik dərəcəsini və onun hüquqi dövlətin əlamətlərinə uyğunluq səviyyəsini əks etdirir. İT-nin inkişafının xalqın aktivliyinə təsir göstərməsi təcrübədə öz təsdiqini tapıb. Məsələn, Estoniyada yeni səsvermə üsulunun əsas elementi şəxsiyyət vəsiqələridir (ID-Cards) – 2000-ci ilin yanvarında “Şəxsiyyət sənədləri haqqında” qanunla təqdim edilmiş yeni nəsil xüsusi şəxsiyyət vəsiqələri⁸². Belə şəxsiyyət vəsiqələri iki funksiyaya malikdir: onlar şəxsiyyəti təsdiq edirlər və elektron identifikasiyanı təsdiqləyirlər⁸³. İnternet vasitəsilə səs vermək istəyən estoniyalı seçiciyə aşağıdakılar lazımdır: yeni nəsil şəxsiyyət vəsiqəsi, yeni eti-

⁸¹ Авдеев Д. А. Демократическая иллюзия участия народа в формировании органов публичной власти в России // Правовая политика и правовая жизнь. 2011. № 4. с. 23. (s.23-30)

⁸² Magdalena Musiał-Karg, THE THEORY AND PRACTICE OF ONLINE VOTING. THE CASE OF ESTONIA (selected issues), Athenaeum Polish Political Science Studies, vol. 29/2011, p.188

⁸³ Yenə orada

barlı sertifikatları (internet səhifədə yenilənir) olan elektron ID kart, PIN kodlar (elektron ID kartları ilə birgə verilir), elektron ID kartlı kompüter, internet bağlantısı və quraşdırılmış aşağıdakı əməliyyat sistemləri: Windows, MacOS, Linux⁸⁴. Estoniyada e-səsvermə sistemi tətbiq edilərkən e-səsvermənin ənənəvi səsvermə ilə mümkün qədər oxşar olması nəzərdə tutulmuşdur. E-səsvermə bəzi əməliyyat xərclərini azaltsa da, eyni zamanda başqa xərclərin artımına səbəb olur. Seçici e-səsvermədə iştirak etmək üçün sadəcə elektron şəxsiyyət vəsiqələrindən istifadə etmir. Həmin şəxsiyyət vəsiqəsindən istifadə etmək üçün şəxsiyyət vəsiqəsi oxucusunun alınması şərtləndirilir. Şübhəsiz ki, şəxsiyyət vəsiqəsi yalnız e-səsvermə üçün lazım deyil, həm də onun vasitəsilə dövlət və özəl sektorlar tərəfindən təqdim olunan müxtəlif onlayn xidmətlərdən istifadə edilə bilər⁸⁵. Bununla yanaşı, şəxsiyyət vəsiqəsi Estoniya daxilində şəxsiyyəti təsdiq edən adi sənəd kimi istifadə oluna bilər və o, Aİ-nin 28 ölkəsində səyahət etmək üçün pasportu əvəz edir⁸⁶. Buna baxmayaraq, elektron şəxsiyyət vəsiqələrinin onlayn istifadəsi e-səsvermənin tətbiqinin ilk mərhələlərində geniş yayılmadığından onun istifadə edildiyi 2007-ci il seçkilərində seçicilərin yalnız 39%-i elektron şəxsiyyət vəsiqəsindən yararlanaraq e-səsvermədə iştirak etmişdilər⁸⁷. 2007-ci il ilə müqayisədə ilk dəfə e-səsvermənin baş tutduğu 2005-ci il bələdiyyə seçkilərində iştirak edən seçicilərin cəmi 2%-i bunu internet vasitəsilə etmişdi⁸⁸. E-səsvermədə iştirak edən seçicilərin faizini

⁸⁴ Magdalena Musiał-Karg, THE THEORY AND PRACTICE OF ONLINE VOTING. THE CASE OF ESTONIA (selected issues), Athenaeum Polish Political Science Studies, vol. 29/2011, p.189

⁸⁵ Meelis Kitsing, Internet Voting in Estonia, 2014, (PDF) Internet Voting in Estonia (researchgate.net), last visited on 5 July 2023

⁸⁶ Yenə orada

⁸⁷ Yenə orada

⁸⁸ Magdalena Musiał-Karg, THE THEORY AND PRACTICE OF ONLINE VOTING. THE CASE OF ESTONIA (selected issues), Athenaeum Polish Political Science Studies, vol. 29/2011, p.191

artırmaq məqsədilə Estoniya hökuməti identifikasiya prosesini daha da rahatlaşdırmağa səy göstərmişdir.

Belə ki, 2011-ci ildə keçirilmiş parlament seçkilərindən başlayaraq seçicilərin istifadəsinə mobil şəxsiyyət vəsiqəsi (mobile ID) təqdim edilmişdir⁸⁹.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, çatışmazlıqlar və risklər nəticədə cəmiyyətin e-səsverməyə və ümumilikdə seçki prosesinə inamının sarsılmasına gətirib çıxara bilər. Təcrübə göstərir ki, e-səsvermə seçki prosesinə etibarın möhkəm olduğu ölkələrdə daha səmərəli formada tətbiq edilir. “International IDEA” təşkilatı⁹⁰ şəffaflığı, səmərəliliyi, peşəkarlığı, müstəqilliyi, xidmət etmə təfəkkürünü etibarlı seçki idarəetməsinin layihələndirilməsi prinsipləri sırasında göstərmişdir⁹¹. Bu prinsiplərin gözlənilməməsi e-səsvermənin cəmiyyət tərəfindən alternativ seçki vasitəsi kimi qəbul edilməyəcəyinə dəlalət edir. Əks halda isə e-səsvermə üsulu əhali arasında seçki prosesinə olan inamı daha da sarsıdır⁹². Məsələn, internet səsvermə Estoniyada⁹³ 2005-ci ildə əlavə səsvermə üsulu qismində cəmiyyətə təqdim olundu və dərin etimadla qarşılandı. 2007-ci il seçkiləri ərəfəsində Estoniyanın elektron hökumət infrastrukturuna qarşı kütləvi haker hücumları belə,

⁸⁹ Meelis Kitsing, Internet Voting in Estonia, 2014, (PDF) Internet Voting in Estonia (researchgate.net), last visited on 5 July 2023

⁹⁰ Beynəlxalq Demokratiya və Seçkilərə Yardım İnstitutu (International IDEA) bütün dünyada davamlı demokratiyanı dəstəkləyən hökumətlərarası təşkilatdır. International IDEA-nın missiyası müqayisəli biliklər verməklə, demokratik islahatlara kömək etməklə, siyasətə və siyasətə təsir etməklə davamlı demokratik dəyişikliyi dəstəkləməkdir. International IDEA bütün dünyada fəaliyyət göstərir. Baş qərargahı İsveçin Stokholm şəhərində yerləşir, Afrika, Asiya və Latın Amerikasında ofisləri var.

⁹¹ Andrew Ellis, Michael Maley, Alan Wall, Peter Wolf. Electoral Management Design. Revised Edition, 2014, The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), p.21

⁹² Introducing Electronic Voting: Essential Considerations, Policy Paper, 2011, The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), p.18

⁹³ Estoniya öz institutlarına yüksək səviyyədə etibara malik olan münəqişəsiz ölkədir və e-səsvermə onun institutlarının daha geniş rəqəmsallaşdırılması proqramı ilə müşayiət olunur.

bu inamı sarsıtmadı⁹⁴. 2011-ci ildə keçirilən seçkilər zamanı səslərin təqribən 24%-i internet vasitəsilə verilmişdi⁹⁵.

Estoniyadakı vəziyyətə qarşılıq olaraq Venesuelanın təcrübəsini göstərmək olar. Bu təcrübə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cəmiyyətdə seçki sisteminə münasibətdə hökm sürən tam etibarsızlıq mühiti fonunda e-səsvermənin səmərəsiz olduğunu təsbit edir. Belə ki, Venesuelada tətbiq edilməyə başlayan DRE Maşınları seçki sisteminə etibar cəmiyyətdə bərqərar edə bilmədi⁹⁶. Əksinə, seçicilərin və səslərin çarpaz yoxlanılması imkanını aradan qaldırmayan sistemin texniki çatışmazlıqları ilə birgə seçki idarəetməsinin layihələndirilməsinə inamın olmaması 2005-ci il seçkilərinə bir neçə gün qalmış kritik vəziyyət yaratdı⁹⁷. Nəticədə, etibar bərpa etmək üçün təsirli vasitə kimi seçki məntəqələrinin 45%-də kütləvi kağız daşıyıcılar yenidən sayıldı ki, bu da e-səsvermənin tətbiqindən öncə olan vəziyyətlə müqayisədə daha çox vaxt və maliyyə itkisinə səbəb oldu.

E-səsvermə hal-hazırda mövcud olan seçki prosesinin çatışmazlıqlarını aradan qaldıran və ya ört-basdır edən panaseya kimi qələmə verilməməli, ənənəvi səsvermə prosesinə əlavə olaraq daha az vaxt və maliyyə itkisinə səbəb olan alternativ kimi başa düşülməlidir. E-səsvermənin tətbiqindən öncə cəmiyyətin fərqli siyasi görüşlü kəsimləri arasında ictimai müzakirələr formasında onun təbliği baş tutmalıdır. Geniş əhali kütləsi və onu təmsil edən siyasi güclər arasında konsensusun olmaması yeniliyin oturuşmasına maneə törədə bilər. Məsələn, 2006-cı ildə ilk e-səsvermənin keçirilməsinə cəmi həftələr qalmış, Bəhreyn hökuməti səslərin saxtalaşdırılmasından şübhələnən müxalifətin təzyiqlə-

⁹⁴ Introducing Electronic Voting: Essential Considerations, Policy Paper, 2011, The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), p.18

⁹⁵ Yenə orada

⁹⁶ Yenə orada

⁹⁷ Yenə orada

ri səbəbindən kağız səsverməyə qayıtmaq qərarına gəldi⁹⁸. Beləliklə, e-səsvermənin kağız üzərində qalmasının və ya qeyri-populyar səsvermə üsulu kimi dərk edilməsinin qarşısının alınması üçün qanunvericiliyə dəyişiklik mümkün qədər müxalifət də daxil olmaqla müxtəlif siyasi partiyaları əhatə edən ictimai müzakirələrlə müşayiət edilməlidir.

Sistemə etimadın sarsıtılmasına yönəlik risklərin aradan qaldırılması üzrə Braziliyanın təcrübəsini nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. E-səsverməyə etibarın yaranması üçün bu ölkədə aşağıda qeyd olunan addımbaaddım tədbirlər tətbiq edilmişdir: seçici və vətəndaş məlumatları, o cümlədən istifadə imkanları və texniki-iqtisadi əsaslandırma, seçki idarəetməsinin layihələndirilməsi daxilində potensialın (bacarıqların) gücləndirilməsi və nəticələrin ümumiləşdirilməsinin rəqəmsallaşdırılması, yerli texniki mütəxəssisləri cəlb etməklə aparat və proqram təminatının hazırlanması, Braziliya mühitində avadanlıqların sınaqdan keçirilməsi, seçki idarəetməsinin layihələndirilməsinin Braziliya kontekstinə ən çox uyğun gələn maşın növü ilə bağlı yekun qərarı, müxtəlif mühitlərdə keyfiyyətə nəzarət və sınaq, yerli və bələdiyyə seçkilərində e-səsvermənin tətbiqi, seçkidən sonrakı dövrdə prosesin keyfiyyət yoxlaması, 2002-ci il ümumi seçkilərində e-səsvermənin tam tətbiqi⁹⁹. Cəmiyyətin e-səsverməyə etibarının davamlı olaraq yüksək saxlanılması üçün hökumət 2009-cu ildə hakerlər arasında müsabiqə təşkil etdi¹⁰⁰. Bütün bu tədbirlər etimadın sarsıtılmasına səbəb ola bilən risklərin aradan qaldırılması üçün effektiv alət rolunda çıxış edə bilər.

E-səsvermənin təklif etdiyi xüsusi metodlardan biri seçilərkən qərar hərtərəfli araşdırılmalı və ən son mərhələdə müvafiq maşınların alınması baş tutmalıdır. Əks təqdirdə e-səsverməyə yatırılan maliyyə vəsaitləri boşa sərf edilərək dövlət büdcəsinin

⁹⁸ Introducing Electronic Voting: Essential Considerations, Policy Paper, 2011, The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), p.19

⁹⁹ Yenə orada, p.20

¹⁰⁰ Yenə orada

məqsədsiz istifadəsi ilə nəticələnə bilər. Məsələn, 2005-2009-cu illər ərzində İrlandiya tətbiq olunması planlaşdırılmış e-səsvermə sisteminin istifadəyə hazır edilməsi üçün bahalı modifikasiyalara məruz qalması və etibarsız olduğu qərarına gələndək 60.000000 avro xərcləmişdir¹⁰¹. Zətən e-səsvermənin tətbiqinin ilkin mərhələlərində xərclər yüksək olacaqdır, lakin xərclərin azaldılması məqsədilə İrlandiyadakı misalın əksi olaraq lazımi ləvazimatın son anda alınması da digər risklərə yol açır. Belə ki, ləvazimatların alınması, onların yerli texniki şərtlərə uyğunlaşdırılması, şəxsi heyətin bacarıqlarının artırılması müəyyən vaxt alır və bu şərtlər ödənilməsə sərflənən xərclərə baxmayaraq son anda qarşıya çıxan gözlənilməz problemlər səbəbindən onun istifadəsindən imtina edilə bilər. Bu növ risklərin qarşısının alınması üçün zamanın idarə olunmasına diqqət yetirilməlidir.

Milli və xarici hüquq ədəbiyyatında çox zaman e-səsvermə ilə bağlı belə bir risk qeyd olunur: e-səsvermə vasitələrindən istifadə zamanı ümumi seçki hüququ prinsipinə təminat verilməsinin qeyri-mümkün olması.

Bu problemi detallı surətdə nəzərdən keçirək. Ümumi seçki hüququ prinsipinin həyata keçirilməsi üçün AŞNK Təvsiyəsi (2004) müəyyən edir ki, e-səsvermə sisteminin interfeysi cinsindən, yaşından və s. asılı olmayaraq istənilən seçici üçün rahat və anlaşılan olmalıdır¹⁰².

Qeyd etmək lazımdır ki, e-səsvermənin necə keçirilməsindən, hansı texnologiyalardan istifadə olunmasından asılı olmayaraq seçki hüququnun bütün prinsiplərinin təmin edilməsi daha mühüm problemdir.

¹⁰¹ Introducing Electronic Voting: Essential Considerations, Policy Paper, 2011, The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA), p.23

¹⁰² Новые рекомендации Совета Европы о правилах электронного голосования на выборах <https://www.rfsv.ru/law/pravovye-innovatsii/novye-rekomendatsii-soveta-evropy-o-pravilakh-elektronnogo-golosovaniia-na-vyborakh>

Ölkəmizdə mobil telefonlar kompüterlərlə müqayisədə daha geniş yayılmışdır. Fikrimizcə, mobil telefonların köməyi ilə aparılan eksperimentlərin daha çox olması bununla bağlıdır.

Lakin bu səsvermə üsulunun əhəmiyyətli çatışmazlıqları da vardır: *birincisi*, sərbəst səsvermə prinsipinin pozulması, belə ki, mobil telefonlardan çox zaman onların qeydiyyatlı sahibləri deyil, digər şəxslər istifadə etdikləri üçün seçicilərin səslərinin alınması imkanı mövcud olur;

ikincisi, mobil telefonların geniş yayılmasına baxmayaraq, aktiv seçki hüququna malik olan hər bir vətəndaşın, xüsusən də ahıl insanların belə cihazı yoxdur. Ona görə də, ümumi seçki hüququ prinsipi təmin olunmur;

üçüncüsü, viruslara və haker hücumlarına görə səsvermənin nəticələrinin saxtalaşdırılması imkanı mövcud olur.

Milli seçki prosesində internet-seçkilərin tətbiqi perspektivlərini müzakirə edərkən göstərmək lazımdır ki, internetin təhlükəsiz və səmərəli səsvermə vasitəsi kimi tətbiqi ilə bağlı yüzfaizli proqnozlar vermək çətindir. Çünki milli qlobal şəbəkə sektorunun inkişaf sürəti və internet istifadəçilərinin sayı qeyri-stabildir.

İnternet-səsvermənin tətbiqinə qarşı irəli sürülən başlıca dəlillərdən biri kimi ümumi seçki hüququ prinsipinə zidd olan rəqəmsal qeyri-bərabərlik çıxış edir. Finlandiyada internetin tətbiqi səviyyəsi yüksək olsa da, rəqəmsal qeyri-bərabərlik yenə də özünü göstərir.

Ölkəmizdə orta və xüsusən də ahıl yaşda olan insanlar arasında kompüterlə davranış bacarığı olmayanların payı kifayət qədər böyükdür. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə bilik səviyyəsi artır və gələcəkdə də artacaqdır.

Fikrimizcə, seçkilərdə yeni texnologiyaların tətbiqi texniki imkanlardan, milli iqtisadiyyatın inkişafından, dövlətin seçkilərdə yeni seçki texnologiyalarından istifadə ilə bağlı məsələlərə münasibətindən, hüquqi tənzimləmədən və vətəndaşların belə yeniliklərə hazırlığından asılıdır.

5.2. E-səsvermənin tətbiqi üzrə vəzifələr və inkişaf istiqamətlərinin meyarları

E-səsvermə sisteminin Azərbaycan seçki praktikasına tətbiqi üzrə başlıca və ilkin vəzifələr kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. e-səsvermə sistemi üzrə konsepsiya, model və proqram təminatı vasitələrinin işlənib hazırlanması;

2. e-səsvermə proqramlarının, həm də bu növ səsvermə vasitələrinin test edilməsi;

3. e-səsvermənin normativ hüquqi bazasının formalaşdırılması, habelə çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə onun aprobasiyasının aparılması;

4. e-səsvermə sisteminin sertifikatlaşdırılması;

5. məsafədən e-səsvermənin informasiya-analitik müşayiət olunması sisteminin yaradılması;

6. seçki təşkilatçılarının təlimi, hazırlığı və ixtisas artımının təşkil olunması; fikrimizcə, ixtisas artımı üzrə mütəmadi tədbirlərin görülməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir;

7. seçicilərin hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi; bu, yalnız e-səsvermənin uğurlu tətbiqi və seçicilərin aktivliyinin artırılması üçün deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət göstərməsi, inkişaf etmiş hüquqi, demokratik dövlətin mövcud olması üçün zəruridir;

8. İnternet-səsvermə zamanı təhlükəsizlik məqsədilə elektron rəqəmsal imzadan istifadə edilməsi. Məsələn, seçici seçki bülleteninə çıxış əldə etmək, daha sonra isə öz seçimini təsdiq etmək üçün elektron rəqəmsal imzadan istifadə edir.

2007-ci ildən AŞ ərazisində Avropa Parlamentinin 15 noyabr 2006-cı il tarixli Qərarı (№ 1720/2006/EC) ilə təsdiq edilmiş “Fasiləsiz təlim” proqramı (Lifelong Learning Programme) fəaliyyət göstərir. “Ömür boyu” kimi də adlandırılan Proqramın məqsədi davamlı

iqtisadi inkişaf, daha çox iş yerləri və daha çox sosial həmrəylik olan qabaqcıl cəmiyyətin inkişafına kömək etməkdir¹⁰³.

AŞ-nin sözügedən Proqramının əsas vəzifələri arasında aşağıdakıları fərqləndirmək olar: aktiv vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi; bütün yaş dərəcələrindən olan insanların (əliliyi olan şəxslər və yoxsullar da daxil olmaqla) dövlətin siyasi həyatında fəal iştirakına köməklik göstərilməsi.

Müasir dövrdə ABŞ, Avstraliya, Kanada və bir çox bu kimi ölkələrdə e-seçki ərazi üzrə keçirildiyi halda, Venesuela, Hindistan və Braziliya kimi ölkələrdə isə bütün ölkə səviyyəsində keçirilir. Hindistanda seçkilərdə Electronic Voting Machines (“EVM”) sistemindən istifadə edilir. EVM-lərin sınaq istifadəsinə 1990-cı ildən sonra başlandı və 1998-ci ildən bütün ölkə üzrə tətbiq edildi. Hindistanda tətbiq edilən bu qurğular iki hissədən ibarətdir: səsin qeyd hissəsi (səsvermə hissəsi) və bu hissənin naqillə birləşdiyi elektron qaydada səslərin toplandığı hissə (müşahidə, nəzarət hissəsi). İki hissə bir-biri ilə beş metrlik naqillə bağlıdır. Nəzarət hissəsi seçki nəzarətçisinin yanında, səslərin qeyd edildiyi hissə isə səsvermə kabinetlərində yerləşdirilir.

Braziliya bir seçki prosesində bütün ölkə üzrə e-seçkidən istifadə edən ilk dövlətdir. Burada 1996-cı ildən başlayaraq e-seçkidən istifadə edilir. Burada istifadə edilən e-seçki qurğularının qiyməti təxminən 1000 dollar məbləğindədir. Bu ölkədə seçici səs verdikdən sonra Merkur yavaşmasında olduğu kimi, qeyd edilmiş səsləri ekranda görə bilir.

Venesuelada e-seçkilərdə “touch” monitorlarından istifadə edilir. Bir şəxsin bir dəfədən artıq səsverməsinin qarşısını almaq üçün barmaq izləri alınır. Kanadada ərazi üzrə seçkilərdə 1990-cı ildən etibarən e-seçkidən istifadə edilir. Artıq kiçik ərazilərdə bu iş başlanmışdır və əyalət səviyyəsində tətbiqi planlaşdırılır. ABŞ-ın Markham bölgəsində “Election Systems & Software” firmasına məxsus sistemdən istifadə edilir. Albertdə 2004-cü illərdə “touch” monitorlu sistemlərdən

¹⁰³ Политика Евросоюза в области иноязычного образования <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-es-v-sfere-nepriyvno-go-inoazychnogo-obrazovaniya>

istifadə edilmişdir. Saint John və New Brunswick əyalətləri 2004-cü ildə optik oxuyucuları tətbiq etmişdir. Ontario, Markham və Prescott əyalətlərində İnternetlə səsvermə sistemindən istifadə edilmişdir¹⁰⁴.

Azərbaycanda keçirilən seçkilər zamanı e-səsvermə tətbiq edilməsə də, KİV xəbər verir ki, ölkədə keçirilən seçkilərdə innovativ vasitələrin tətbiqindən heç vaxt çəkinilməyib: “Bu günə qədər seçkilərdə innovativ həllərdən ilk olaraq Azərbaycanda istifadə edilib. Seçki məntəqələrində videokameraların quraşdırılması ilk dəfə Azərbaycanda tətbiq olundu. Daha sonra bu təcrübədən Rusiya və Gürcüstan da yararlandı”. Həmçinin qeyd edilir ki, hər bir ölkənin öz inkişaf ənənələri var: “Buna müvafiq olaraq, gələcəkdə Azərbaycanda da e-səsvermənin tətbiqi nəzərdən keçiriləcək”. Gürcüstanda keçirilən yerli seçkilərdə ilk dəfə olaraq e-səsvermə sistemi Tbilisinin Krtsanisi rayonunda pilot layihə kimi tətbiq edilib¹⁰⁵.

Davam edərək, e-səsvermə sisteminin AR-də inkişaf istiqamətlərinin meyarlarını nəzərdən keçirək.

Birinci meyar – sosial meyardır, onun mahiyyəti vətəndaşların e-səsvermə sisteminə və yeni səsvermə və demokratiya formalarının gələcək tətbiqinə münasibətindən ibarətdir. Bir sıra dövlətlərdə hakimiyyət orqanları e-səsvermə sistemindən ümumiyyətlə imtina etmişlər, digər dövlətlərin seçki prosesində isə e-səsvermə çoxdan və uğurla istifadə olunur.

Bir sıra seçicilərin e-seçkilərə hazır olmamasının səbəblərinə skeptisizm, qərərsizlik, yeniliklərdən rahatsız olma, kağız seçki bülleteni ilə səsvermə vərdişi, e-səsvermə vasitələrindən istifadə bacarığının olmaması kimi halları aid etmək lazımdır. Bununla belə, əksər seçicilər e-səsvermə vasitələrinin köməyi ilə səs verməyə hazırdır.

¹⁰⁴ E-seçki nədir? <https://melumatlar.az/blog/9566/elektron-secki-nedir>

¹⁰⁵ Ölkəmizdə e-səsvermə metodu gündəmdədir <https://newsmedia.az/olk%C9%99mizd%C9%99-elektron-s%C9%99sverm%C9%99-metodugund%C9%99md%C9%99dir/>

Vətəndaşların hüquq şüuru və hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsi, e-dövlətin yaradılması ilə bağlı əhalinin məlumatlandırılması, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə işə dair təlimlərin keçirilməsi üzrə tədbirlərin görülməsini zəruri və rəşional hesab edirik.

İkinci meyar – texnoloji meyardır: yəni, hansı vasitələrin (internetin, telefonun) köməyi ilə e-səsvermə həyata keçiriləcək; Estoniyada olduğu kimi Azərbaycanda da rahatlıq və müdafiə üçün elektron pasport yaradılacaqmı; Braziliyada olduğu kimi seçicilərin identifikasiya edilməsi üçün seçkilərdə biometrik texnologiyalar tətbiq olunacaqmı və s.

Üçüncü meyar – iqtisadi meyardır: seçkilərin keçirilməsinin ənənəvi üsulu ilə müqayisədə yeni texnologiyalardan istifadə, elektron texnologiyaların işlənməsi, hazırlanması, istehsalı və tətbiqinə çəkilən xərclər də daxil olmaqla e-səsvermə hansı qiymətə başa gələcək və s.

Beləliklə, bu paraqrafda aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Ənənəvi səsvermə zamanı seçici seçki məntəqəsinə gəlir, qeydiyyatdan keçir, sonra seçki bülleteni alır. Bu prosedur göstərilən seçicinin daha səs verməyəcəyinin təminatıdır. Fikrimizcə, müvafiq şərtlər e-səsvermə zamanı da təmin edilməlidir. Seçicinin e-seçki qutusuna birdən artıq e-seçki bülleteni daxil edə bilməməsi üçün belə bir sistem işlənilib hazırlanmalıdır.

Bundan başqa, seçicinin seçkiyə təsiri problemini həll etmək üçün ilkin olaraq elektron qaydada səs verən seçicilər üçün seçki məntəqəsində təkrar səs vermək imkanı təsbit olunmalıdır. Hesab edirik ki, internet-səsvermə zamanı təhlükəsizlik məqsədilə elektron rəqəmsal imzadan istifadə edilməsi vacibdir. Məsələn, seçki bülleteninə çıxış əldə etmək, daha sonra isə öz seçimini təsdiq etmək üçün seçici elektron rəqəmsal imzadan istifadə edir.

Fikrimizcə, bu gün həm təhlükəsizlik, həm də vətəndaş fərdiyyətçiliyi baxımından e-səsverməni seçki məntəqəsində keçirmək lazımdır. Ənənəvi şəkildə səsvermə prosesi faktiki olaraq vətəndaş kimliyi hissi ilə bilavasitə bağlı ola bilər: seçki məntəqəsinə səfər və seçki

qutusuna kağız bülletenin atılması “ritualı” vətəndaşlıq statusunu və vətəndaşın siyasi təyinatını təsdiq edən hərəkətlər kimi çıxış edir. Lakin, hesab edirik ki, bu, yaşlı nəsil seçicilərə xas olan cəhətdir.

Əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, seçkilər institutu özünü hələ o qədər tükətməyib ki, onun müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə əvəzlənməsinə yönələn aktiv və kardinal tədbirlər görülməsinə zərurət yaransın. Hesab edirik ki, seçki prosesində yeni texnologiyalardan istifadə zamanı nəinki yalnız onların tətbiqinin mümkün texniki, iqtisadi və hüquqi problemlərini nəzərə almaq, həm də onların bütövlükdə seçki sistemində təsirini təhlil etmək lazımdır. Seçki prosesinin aşkarlığını təmin etmək, səsvermənin nəticələrinin saxtalaşdırılması riskini aradan qaldırmaq üçün seçkilər üzrə səsvermənin ilkin nəticələrinin seçki komissiyalarının saytında yerləşdirilməsi məqsədilə zaman aralıqları müəyyən etmək məqsədmüvafiq olardı: səsvermə günü yerli vaxtla saat 12:00-dan, 15:00-dan və 18:00-dan gec olmayaraq; bu zaman belə məlumatlara giriş icazəsi məhdud şəxslər dairəsinə verilməlidir. İlk növbədə, seçkilərdə müasir texnologiyaların tətbiqi sahəsində mövcud olan bütün problemləri aradan qaldırmaq, e-səsvermə sistemi üzərində ciddi nəzarət mexanizmi işləyib hazırlamaq lazımdır. Bundan başqa, e-səsvermə layihəsinin planlaşdırılması kompleks tədqiqatlara, e-səsvermə vasitələrinin test olunmasının nəticələrinə əsaslanmalıdır.

6. ELEKTRON SƏSVERMƏNİN TƏTBİQİNDƏ MƏHDUDİYYƏTLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

E-səsvermə bir çox nəzəri konsepsiyalarda və hüquq ədəbiyyatında seçki prosesini daha səmərəli etmək və onun idarə olunmasına inamı artırmaq üçün vasitə olaraq qəbul edilir. E-səsvermə seçki prosesinə səmərəli tətbiq edildikdə seçki bülletenlərinin təhlükəsizliyini artırır, nəticələrin işlənməsini sürətləndirir və səsverməni asanlaşdırır bilər. Bununla belə, çətinliklər də kifayət qədərdir. Düzgün planlaşdırma və profilaktik təhlükəsizlik tədbirləri görülmədikdə, e-səsvermə bütün seçki prosesinə etimadı sarsıdır bilər. Digər tərəfdən, praktiki olaraq e-səsvermə dedikdə, ilk ağıla gələn aidiyyəti dövlətə münasibətdə hər bir vətəndaşın vahid mərkəzdən idarə olunan və fərdi olaraq qurulmuş idenfikasiya kodu ilə kənar təsirə məruz qalmadan, sərbəst və gizli şəkildə evində kompüter arxasında əyləşərək səsverməsi başa düşülür¹⁰⁶.

Seçki hüquq doktrinasına uyğun olaraq, seçici müstəqil, sərbəst, hər hansı təzyiq və təsir altında olmadan səs verməlidir. Bu səbəbdən, e-seçkilər də bunu təmin etməlidir. Dünyada analoji nümunələrə nəzər saldıqda görə bilərik ki, bir sıra dövlətlərdə (İsveçrə, Norveç və s.) e-səsvermə uğurla tətbiq edildiyi halda, bəzi dövlətlərdə (Hindistan, Amerika Birləşmiş Ştatları və s.) isə hibrid - həm klassik, həm də e-səsvermə istifadə edilir. Bəzi dövlətlər (İngiltərə, Bəhreyn və s.) isə e-seçkilərə cəmiyyət tərəfindən etimadın azaldığını və ya itdiyini görərək bu sistemdən imtina etmişlər. Hazırda bir çox ölkələr seçki prosesinin müxtəlif aspektlərini təkmilləşdirmək məqsədilə e-səsvermə sistemlərinin tətbiqini nəzərdən keçirirlər.

¹⁰⁶ The International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Introducing Electronic Voting: Essential Considerations. Policy p.8. <http://www.eods.eu/library/IDEA.Introducing-Electronic-Voting-Essential-Considerations.pdf>

E-səsvermənin bir sıra müsbət cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, e-səsvermə texnologiyası problemsiz deyil. Tədqiqat işinin bu fəslində e-səsvermənin tətbiqində məhdudiyətlər və onların aradan qaldırılması yolları araşdırılmışdır.

6.1. E-səsvermənin tətbiqində məhdudiyətlər

Məlum olduğu kimi, demokratiyanın əsasını seçkilər təşkil edir. Bu səbəbdən seçkilərin etibarlı, təhlükəsiz, düzgün, operativ və gizli keçirilməsi vacibdir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün bir sıra dövlətlər seçkilərin e-sistemlərinin tətbiqi ilə keçirilməsini məqbul hesab edirlər.

Hüquq nəzəriyyəsinə əsasən, seçki sistemləri vətəndaşa seçimini etməsi üçün zəruri vasitələrlə təmin etməli və ona şərait yaratmalıdır. Seçki bülletenində seçici namizədlərin adlarının qeyd olunduğu kağızda müvafiq şəxsi və ya partiyayı işarələyərək seçim edir. Bəzi sistemlərdə birdən çox namizədə eyni vətəndaşın səsvermə imkanı tanınır. E-səsvermə klassik seçki bülletenlərinin gördüyü işi elektron şəraitdə icra edir¹⁰⁷.

Ümumilikdə, e-səsvermənin tətbiqi müsbət nəticələrə nail olsa da, onun bir sıra mənfi cəhətləri də mövcuddur. Bu sistem üzrə ümumi qəbul edilmiş problemlər aşağıdakılardır:

- təhlükəsizlik riskinin olması və nəticədə şəffaflığın olmaması¹⁰⁸;
- qeyri-ekspertlər üçün sistemin az anlaşılabilən olması;
- e-səsvermə sistemləri üçün razılaşdırılmış beynəlxalq standartların olmaması;
- sistemin sertifikatlaşdırılması zəruri olsa da, razılaşdırılmış standartların yoxluğu;
- səsvermənin gizliliyinin potensial pozulması riski;

¹⁰⁷ <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/560151>

¹⁰⁸ The International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Introducing Electronic Voting: Essential Considerations. Policy p.9 <http://www.eods.eu/library/IDEA.Introducing-Electronic-Voting-Essential-Considerations.pdf>

– sistemə imtiyazlı girişi olan insayderlər və ya xaricdən olan hakerlər tərəfindən manipulyasiya riski (məsələn, 2010-cu ildə Kolumbiya Respublikasında keçirilən seçkilərin nəticələri ABŞ-ın Miçigan Universitetinin tələbələri tərəfindən manipulyasiya edilmişdir¹⁰⁹;

– e-səsvermə sistemlərinin həm alınması, həm də saxlanması üçün artan xərclər;

– seçkilər zamanı və seçkilər arasında, o cümlədən daşınma, saxlama və texniki xidmət zamanı səsvermə sisteminin qorunması üçün təhlükəsizlik tələblərinin artırılması;

– seçkilərin nəticələrinin məhdud təkrar sayma imkanları;

– seçicilərin əlavə maarifləndirilməsi kampaniyalarına ehtiyac;

– mövcud qanunvericilik bazası ilə mümkün ziddiyyət;

– yuxarıda qeyd edilən çatışmazlıqlar nəticəsində e-səsverməyə əsaslı olaraq ictimai inamın olmaması;

– səsvermə sistemlərində və onun ətrafında yaranan nəmişlik və tozlanma kimi təbii proseslər nəticəsində elektron cihazların işləməməsi;

– e-səsvermə sistemində yaranmış problem nəticəsində (daxili və ya xarici təsirə məruz qaldıqda) qeyd edilən məlumatların itməsi və geri qaytarılmasının mümkünü.

Demokratik dövlətlərdə səsvermənin keçirilməsinin və nəticələrinin hesablanması gizliliyi əsas şərtlərdən biridir. Belə ki, mövcud hakimiyyəti formalaşdıran şəxslərin seçki prosesinə müdaxilə etməməsi təmin edilməlidir. Seçkiyə qatılan partiyalar və namizədlər seçkilərin hiyləsiz və düzgün keçirildiyindən əmin olmalıdırlar. Əks halda, bu hal ölkənin siyasi sabitliyinə ziyan vurmaqla hakimiyyət və cəmiyyət arasında toqquşmalara yol açar. Hakimiyyəti əl keçirmək istəyən şəxs və ya şəxslər hər cür vasitəyə əl ataraq istədikləri nəticələri əldə etmək üçün hər şeyi etməyə hazırdırlar. Sözügedən şəxslər daxildən

¹⁰⁹ S. Whaton. The New York Times. Voting Test Falls Victim to Hackers. <https://www.nytimes.com/2010/10/09/us/politics/09vote.html>

və ya xaricdən müvafiq səriştəli və peşəkar şəxslərlə əlaqə yaradaraq onların vasitəsilə seçkilərin nəticələrini dəyişdirə bilərlər¹¹⁰.

Dünyada e-səsverməni tətbiq edən dövlətlər sırasında Avstriya, Belçika, Braziliya, Kanada, Estoniya, Fransa, Almaniya, Hindistan, İrlandiya, Hollandiya, Norveç, Peru və digərlərini göstərmək olar.

Bu sistemin tətbiqi nəticəsində texniki, hüquqi, sosial-iqtisadi sahədə aşağıda qeyd edilən bir sıra maneələr ortaya çıxmışdır:

E-səsvermə sisteminin tətbiqində yaranmış texniki məhdudiyətlər dedikdə, sistemin texniki təminatı və internet şəbəkəsində yaranmış nasazlıqlar, kadr potensialının (İT sahəsi üzrə) zəif olması, haker hücumu nəticəsində sistemin çökməsi və s. nəzərdə tutulur. Məsələn, 2006-cı ildə ABŞ-da keçirilən parlament seçkilərində Florida və Mayami ştatlarında Respublikaçı namizədə verilən səs-lərin Demokrat Partiyasından olan namizədin lehinə qeydə alındığı müəyyən edilmişdir. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, problem elektron sistemin ekranında yaranmış xətdən meydana gəlmişdir. Bundan başqa, Ohayo ştatında elektron sistemi idarəedən kompüterin donması nəticəsində verilən səs-lər yaddaşdan silinmiş və onların sonradan bərpa edilməsi mümkün olmamışdır. Həmçinin, 2008-ci ildə Hollandiyada e-səsvermədə bir sıra fəallar istifadə edilən elektron sistemlərin müəyyən şəraitdə səsvermənin məxfiliyinə təhlükə yarada biləcəyini sübut etmişdilər. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdi ki, seçkilərin təşkilinə cavabdeh olan Krallıq Mənasibətləri və Daxili İşlər Nazirliyinin işçiləri bu sahədə kifayət qədər peşəkar olmamışlar və bu hal onları sertifikatlaşdırma agentliklərindən həddən artıq asılı vəziyyətə salmışdır.

E-səsvermənin tətbiqi zamanı yaranmış sosial-iqtisadi məhdudiyətlər dedikdə, seçicilərin sosial statusunun fərqli olması, e-səsvermə sisteminin maddi təminatının baha olması və digər çətinliklər nəzərdə tutulur. Belə ki, insanların yaşlı, cavan, təminatlı və ya

¹¹⁰ Tompson C. New York Times. Can You Count on Voting Machines?
<https://www.nytimes.com/2008/01/06/magazine/06Vote-t.html>

aztəminatlı olması onların texniki vasitələrə (kompüter, notebook, planşet, smartfon, mobil telefon və s.) əlçatanlığına və bu da öz növbəsində seçicilərin fəallığına təsir edəcəkdir. E-səsvermənin tətbiqi xərclərinin yüksək olması iqtisadi problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn, Birləşmiş Krallıqda 2005-ci ildə bir sıra yerli pilot layihələrdən sonra belə qənaətə gəldi ki, e-səsvermə sistemləri bahadır, seçici fəallığının artmasına səbəb olmur və adekvat audit xətti yoxdur. Nəticədə, kağız səsverməyə daha çox etimad göstərildi¹¹¹.

E-səsvermənin tətbiqi zamanı yaranmış hüquqi məhdudiyətlər dedikdə, e-səsverməyə dair vahid beynəlxalq standartların olmaması, əhalinin bu sahədə hüquqi maarifləndirilməsinin aşağı səviyyədə olması, e-səsvermə sisteminin tətbiqinin hüquqi əsaslarının dəqiq olmaması və digər maneələr başa düşülür. Seçicilərin e-səsvermə barəsində kifayət qədər məlumatlı olmaması e-səsvermənin nəticələri barədə istənilən spekulativ xəbərlərə inanmalarına və onların manipulyasiya edilməsinə səbəb olur. Məsələn, ABŞ-da 2020-ci ildə e-səsvermə sisteminin tətbiq edildiyi prezident seçkilərində namizədliyini irəli sürmüş D.Trampın mövqeyinə dəstək verən Fox News kanalının xəbər proqramının aparıcısı Taker Karlsonun “e-səsvermə cihazlarının dəqiq işləməməsi və seçkilərin nəticələrini düzgün hesablamamasına” dair yaydığı məlumatlara minlərlə insan inanmış və seçkilərin nəticələrinə şübhə yaranmışdır. 2023-cü ildə mediasiya sazişinə əsasən, Fox News kanalı yaydığı məlumatın dürüstlüyünü təsdiq edə bilmədiyi üçün e-səsvermə cihazlarının istehsalçısı olan “Dominion” şirkətinə 787.5 milyon dollar dəyərində kompensasiya ödəməyə razılıq vermişdir¹¹².

¹¹¹ Coşkun Telciler. Elektronik seçim sistemleri, sorunlar ve çözüm önerileri. Nişantaşı Universiteti Sosial Bilimler dergisi 5(2) 2017. s.12-14; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/560151>

¹¹² “Fox News заплатит за ложь \$787 млн”, электронный ресурс Коммерсантъ, 19.04.2023, <https://www.kommersant.ru/doc/5940838>

6.2. E-səsvermənin tətbiqində məhdudiyətlərin aradan qaldırılması yolları

Hər bir seçkinin ənənəvi və ya elektron qaydada təşkil edilməsindən asılı olmayaraq düzgün, şəffaf, bərabər şəkildə keçirilməsində bütün əhali, hakimiyyət və müxalifət nümayəndələri maraqlıdır. Bu, həm hüquqi dövlətin fəaliyyətini, həm insan haqlarına riayət olunmasını, həm də seçkilərin legitimliyini təmin edir.

Əksər insanlar e-səsverməni texnologiya sahəsində yüksək irəliləmənin nəticəsi olaraq görməkdədir. Proqram təminatı sahəsində inkişafın, bank sahəsində olduğu kimi, etibarlı və sürətli səsverməyə zəmanət verəcəyi düşünülməkdədir. Ancaq seçki prosesi və sistemi tamamilə fərqlidir. Seçkilər və demokratiya sadəcə səsəslərin hesablanmasıdan ibarət deyil.

Kompüterlərdə olan proqram təminatları bağlı qutu kimidir. Bu qutuda nələr baş verdiyini heç kim bilə bilməz. Proqram təminatı hansı məqsədə nail olmaq üçün tərtib edilmişdir, etibarlıdır mı, saxtakarlığa yol açır mı və s. suallara cavab vermək olduqca çətinidir. Proqram təminatı xətasız işləsə belə, elektron sistemin yaddaş bölümünə kənardan təsir nəticəsində əlavə ediləcək kodlarla istənilən nəticəni əldə etmək olar. Qeyd edilənlərə əsasən, hər bir halda e-səsvermənin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan dövlətdə mövcud yerli şərait və geosiyasi vəziyyətə diqqət yetirilməli, planlı və sistemli iş görülməli, xarici dövlətlərin təcrübələrindən istifadə edilməli və yerli qanunvericilik təkmilləşdirilməlidir.

E-səsvermənin tətbiqində məhdudiyətlərin aradan qaldırılması üçün aşağıda qeyd edilənlərin nəzərə alınması məqsədə müvafiqdir:

1. Peşəkar kadr potensialının formalaşdırılması və inkişafı üçün təlim planı tərtib etmək. Yaxşı təlim keçmiş kadrlar tək cə seçkinin uğurla keçirilməsi üçün deyil, həm də e-səsvermə prosesinə ümumi nəzarəti özündə saxlayacaqdır.

2. Vətəndaşların e-səsvermə sahəsində hüquqi maarifləndirilməsini həyata keçirmək. Məlumatlı seçicilər həm seçki günü e-səsvermədən istifadəni asanlaşdıracaq, həm seçici fəallığını artıracaq, həm də e-səsvermənin niyə tətbiq edildiyini, nə kimi töhfələr verəcəyini və seçki prosesini dəstəkləmək üçün qurulan müxtəlif təhlükəsizlik tədbirlərini anlayacaq, nəticədə, bu seçki sisteminə etibar edəcəklər.

3. E-səsvermə tətbiqinin hüquqi əsasları dəqiq müəyyən edilməlidir. Bu, öz növbəsində alternativ sistemlərə, eləcə də mövcud və ya təkmilləşdirilmiş kağız səsvermə sistemlərinə münasibətdə e-səsvermənin üstünlüklərini qiymətləndirməyi asanlaşdıracaqdır.

4. Şəffaflığın və obyektivliyin təmin edilməsi üçün e-səsvermə sistemləri müstəqil beynəlxalq agentlik tərəfindən sertifikatlaşdırılmalı və əldə edilən nəticələrin müstəqil şəkildə təsdiqlənməsi üçün bütün proses boyu yoxlama aparılmalıdır. Sertifikatlaşdırma və auditorların fəaliyyəti etimadı artıran mühüm tədbirlərdir.

5. BMT-nin 13 dekabr 2006-cı il tarixli “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiyasının 29-cu maddəsinin tələblərinə əsasən, əlilliyi olan, həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərə səsvermə üçün prosedurların, otaqların, materialların köməkçi qurğu və yeni texnologiyaların köməyi ilə asan istifadə olmasını, seçicilərin xahişinə əsasən, zəruri hallarda səsvermə prosesində hər hansı bir nümayəndə tərəfindən onlara yardım göstərilməsini təmin etmək kimi dövlətin öhdəliyi vardır. Bu baxımdan, sözügedən şəxslərin e-səsvermədə bərabər şəkildə iştirak edə bilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması həyata keçirilməlidir.

6. Seçicilər arasında e-səsverməyə dair hüquqi nihilizmin aradan qaldırılması və inamın formalaşdırılması üçün bir neçə seçki dövrü əhatə edilməklə, KİV-də təbliğat kampaniyaları təşkil etmək və e-seçki üzrə pilot layihələr (məsələn, bələdiyyə seçkiləri üzrə) həyata keçirmək.

7. Davamlılıq və ardıcılıq məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi və təkcə bu gün üçün deyil, gələcək üçün planlar qurulması vacibdir. E-səsvermənin tətbiqi xərcləri çox yüksək ola bilər, lakin təhlükə-

siz və etibarlı qalmaq üçün e-səsvermə sistemlərinin davamlılığının nəzərdən keçirilməsi, dəyişdirilməsi və yeni tələblərə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi labüddür. Nəzərə almaq lazımdır ki, e-səsvermənin tətbiqi üçün zəruri olan texnologiya bir dəfə alınsa da, dəfələrlə istifadə edilə bilər və bu hal xərclərə qənaət edilməsinə əsas verir.

Beləliklə, e-səsvermənin keçirilməsi hər bir yurisdiksiyanın spesifik ehtiyacları və şəraiti nəzərə alınmaqla diqqətlə düşünülmüş qərar olmalıdır və seçki prosesinə ictimai etimadı qorumaq üçün ciddi sınaq və davamlı monitorinqin aparılmasını əhatə etməlidir.

Nəticə

Demokratik ölkələrdə hakimiyyətin mənbəyi xalq hesab edildiyindən, onun seçkilər vasitəsilə təzahürünü aşkar görmək olur. Belə ki, xalq öz hakimiyyətini ölkənin ali qanununda nəzərdə tutulan səlahiyyətlər çərçivəsində və müddətdə həyata keçirmək üçün onu seçkilər yolu ilə mandat verdiyi şəxslərə etibar edir. Seçki sistemi vətəndaşların dövlət hakimiyyətinin təşkilində real iştirakına şərait yaradan və dövlətin qəbul etdiyi yeganə hüquqi mexanizm kimi özünü göstərir.

E-səsvermə seçki sisteminin üsulu kimi seçicilərin fəallığının və ya rahatlığının artırılmasına yönəlsə də, onun tətbiqi seçki proseslərinin möhkəmliyinin qorunmasına xidmət etməlidir. Yəni e-səsvermə prosedurunun tətbiqi ənənəvi səsvermə proseduru üçün nəzərdə tutulmuş ən azı eyni səviyyəli “zəmanətləri” təmin etmək qabiliyyətində olmalıdır. Seçkilərin azad, bərabər və gizli keçirilməsinə dair təminatlar qorunmalıdır. Bu təminatların demokratik cəmiyyətlərdə zəruriliyi və əhəmiyyəti AİHK-ya 1 sayılı Əlavə Protokolun 3-cü maddəsində əks etdirilmiş¹¹³, AŞNK çərçivəsində e-səsvermə ilə bağlı qəbul edilmiş tövsiyələrdə (Rec (2004) 11 sayılı Tövsiyəsi, (2017) 5 sayılı Tövsiyəsi) qeyd edilmişdir. Səsvermə hüququnun digər insan haqları ilə bağlılığı və qarşılıqlı əlaqəsi MSHBP-nin 25-ci maddəsində müəyyən olunmuşdur. Onun effektiv həyata keçirilməsi üçün insanların ifadə azadlığı (MSHBP-nin 19-cü maddəsi), sərbəst toplaşmaq hüququ (MSHBP-nin 21-ci maddəsi), birləşmək hüququ (MSHBP-nin 22-ci maddəsi), ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi hüququ (MSHBP-nin 26-cı maddəsi) dövlət tərəfindən tam təmin edilməli və müdafiə olunmalıdır. Bununla bağlı 25 sayılı Ümumi Şərhin 12-ci bəndində göstəriş verilmişdir¹¹⁴.

E-səsvermə yolu ilə təşkil edilən seçki prosesi səsvermədə internedən və İKT-dən istifadəyə əsaslandığı üçün, onun hüquqi müstə-

¹¹³ Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/_/convention_aze

¹¹⁴ Human Rights Committee, general comment No. 25 (1996)

vidə tənzimlənməsi zəruri hesab edilir. Bu səbəbdən, AŞNK-nın Rec (2017) 5 sayılı Təvsiyəsi dövlətlərə riskləri müvafiq tədbirlərlə, xüsusən də e-səsvermə kanalına xas olan riskləri qiymətləndirməyi və onlara qarşı mübarizə aparmağı məsləhət görür.

E-seçki seçicilərin öz səslerini elektron qaydada bildirmələri nəticəsində sürətli səssayma imkanına malik olan bir sistemdir. Bu seçki üsulu ilk növbədə, müasir texnologiyalardan fəal surətdə istifadə edən gənc, enerjili insanlar üçün nəzərdə tutulub. E-səsvermənin nəticələrinə “insan faktorunun” təsir göstərmə şəraitinin aradan qaldırılması sayəsində gənclərin seçki prosesləri ilə bağlı nihilizminin azaldılması, hakimiyyətə olan etimadının yüksəldilməsi gözlənilir. Həmçinin, qeyd edilməlidir ki, ənənəvi seçki sistemində olduğu kimi, e-səsvermə sistemində də fiziki imkanları məhdud şəxslərin seçkilərdə iştirak etməsi, onların öz iradələrini azad, sərbəst və bərabər şəkildə ifadə etməsi üçün dövlətlər müvafiq texniki, hüquqi təminat üzrə öhdəliklərinə yerinə yetirməlidirlər.

E-səsvermənin digər üstün cəhəti səsələrin sürətli və dəqiq sayılması, səsvermənin yekunlarının əhəmiyyətli dərəcədə daha tez müəyyən olunmasıdır.

Demokratiyanın legitimliyi seçkilərin etibarlı olması səviyyəsindən asılı olduğuna görə, e-seçki prosesinin təhlükəsizliyinin dövlətin qoruduğu milli təhlükəsizlik obyektlərinə daxil edilməsi vacibdir.

Yalnız seçki idarəetmə orqanının səlahiyyət verdiyi şəxslərin mərkəzi infrastruktura, serverlərə və seçki məlumatlarına çıxış imkanı əldə etməsinə baxmayaraq, e-səsvermədə fərdi məlumatların konfidensial saxlanması məsələsi şübhə altında qalmaqdadır. Buna görə də avtomatik idarəetməyə üstünlük verilməli və rəsmi nəzarət olmadan uzaqdan təsir və idarəetmə imkanı ən aşağı həddə çatdırılmalıdır.

E-səsvermənin tətbiqində mənfi cəhətlər sırasında şəffaflığın olmaması, e-səsvermə sisteminin mahiyyətinin və açıqlığının qeyri-peşəkar üçün əlçatan olmaması, sistemin sertifikatlaşdırılması tələb olunsada, geniş şəkildə sertifikatlaşdırma üzrə standartların mövcud

olmaması, xüsusilə həm seçicinin autentifikasiyasını, həm də səsverməni həyata keçirən sistemlərdə səsvermə sirlərinin pozulması riski, sistemə imtiyazlı girişi olan insayderlər və ya xaricdən hakerlər tərəfindən manipulyasiya riski, səsvermə nəticələrinin geniş miqyaslı təhrif edilmə riski, e-səsvermə sistemlərinin alınması və saxlanması üzrə xərclərin artması, artan infrastruktur və ekoloji tələblər (məsələn, enerji təchizatı, rabitə texnologiyaları, temperatur və rütubətlə bağlı tələblər), məlumatlılığın artırılması məqsədilə e-səsvermə barədə əhali arasında davamlı olaraq maarifləndirmə işlərinin aparılması ehtiyacı, seçkilərarası dövrlərdə və seçkilərin baş tutacağı müddətlərdə səsvermə sisteminin mühafizəsi üçün yüksək təhlükəsizlik tələblərinin yerinə yetirilməməsi, digər nöqsanlar nəticəsində cəmiyyətin e-səsverməyə inamının olmaması və s. Demokratiyaya və Seçkilərə Dəstək Beynəlxalq İnstitutunun araşdırmasında qeyd olunmuş və bu çatışmazlıqlar hazırkı tədqiqat işində təhlil edilmişdir.

Bütün sadalanan mənfi xüsusiyyətlərə baxmayaraq, e-səsverməni tətbiq edən ölkələr sırasında onu uğurla həyata keçirmiş Braziliya, Estoniya kimi dövlətləri qeyd etmək olar. Bu ölkələrin əhalisi e-seçki üsuluna etimadlarını seçki fəallığı ilə və sonradan aparılan sosial araşdırmaların nəticələrində göstərmişdir. Demokratiyaya və Seçkilərə Dəstək Beynəlxalq İnstitutunun apardığı tədqiqatda e-səsverməyə etibarın yaranması üçün aşağıda qeyd olunan tədbirlərin addımbaaddım tətbiq edilməsi göstərilir: seçici və vətəndaş məlumatları, o cümlədən istifadə imkanları və texniki-iqtisadi əsaslandırılmalar, seçki idarəetməsinin layihələndirilməsi daxilində potensialın gücləndirilməsi və nəticələrin ümumiləşdirilməsinin rəqəmsallaşdırılması, yerli texniki mütəxəssisləri cəlb etməklə, aparat və proqram təminatının hazırlanması, ölkə mühitində avadanlıqların sınaqdan keçirilməsi, seçki idarəetməsinin layihələndirilməsinin ölkəyə ən çox uyğun gələn məşin növü ilə bağlı yekun qərarı, müxtəlif mühitlərdə keyfiyyətə nəzarət və sınaq, yerli və bələdiyyə seçkilərində e-səsvermənin tətbiqi,

seçkilərdən sonrakı dövrdə prosesin keyfiyyətinin yoxlanılması və hətta hakerlər arasında müsabiqənin həyata keçirilməsi.

E-demokratiyanın formalaşması və inkişaf yolu güclü və etimad doğuran e-seçki sisteminin yaradılması və tətbiq edilməsindən keçir. E-səsvermə dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların və siyasətçilərin diqqətini cəlb edir və demokratik prinsiplərin təmin olunmasında əhəmiyyətli vasitə hesab olunur. Demokratiya iddiası irəli sürən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə rəqəmsal fərqliliyin aradan qaldırılması, əyalətlərlə mərkəzlər arasında sıx əlaqənin yaradılması, demokratik dəyərlərin qorunması və ədalətli seçkilərin keçirilməsi baxımından e-səsverməyə böyük əhəmiyyət verilir.

Tədqiqat işinin nəticələrinə əsasən, istənilən ölkədə e-səsvermə sisteminin tətbiq edilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiq hesab edilir:

1. e-səsvermə sistemi üzrə konsepsiya, model və proqram təminatının işlənilməsi;

2. seçicilərin e-səsvermə ilə bağlı hüquqi maarifləndirmə işlərinin aparılması və hüquq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına yönələn ictimai tədbirlərin aparılması;

3. e-səsvermədə tətbiq olunacaq İT proqramlarının test edilməsi;

4. e-səsvermənin normativ hüquqi bazasının formalaşdırılması, habelə çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün onun aprobeasiyasının aparılması;

5. e-səsvermə sisteminin sertifikatlaşdırılması;

6. e-səsvermənin məsafədən izlənilməsi üçün informasiya-analitik sistemin yaradılması;

7. seçki təşkilatçılarının təlimi, hazırlığı və ixtisas artımının təşkil olunması;

8. e-seçki sisteminin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və təhlükəsizliyi pozan şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi.

Yuxarıda qeyd edilən e-səsverməyə aid müxtəlif ölkə təcrübələrin, aparılmış peşəkar araşdırmaların, müsbət və mənfi cəhətlə-

rin təhlili nəticəsində müəyyən olunur ki, xalq hakimiyyətinin e-seçki vasitəsilə həyata keçirilməsi yalnız şəffaflyq, seçicilərin azad iradə ifadəsi, səsvermənin gizliliyinin qorunması, seçicilərin bərabərliyi, seçki nəticələrinə dair dürüst hesabatların aparılması, internet məkanında təhlükəsizliyin qorunması və səsvermə xərclərinin minimuma endirilməsi ilə mümkündür. E-səsvermə sisteminin vahid standartları işlənilməsə də, insanların seçki hüququna dair sadalanan təməl prinsipləri qorunacağı təqdirdə, bu səsvermə üslubu daha keyfiyyətli keçirilməklə, onun üstünlükləri üzə çıxacaq və əhalinin etimadını qazana biləcək. Əks təqdirdə Bəhreyn və Hollandiyada olduğu kimi, e-səsvermə təcrübəsi məğlubiyyətə məhkum olacaq. Bu isə öz növbəsində ümumi demokratiyanın tərkib hissəsi olan e-demokratiyanın nüfuzuna xələl gətirə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində:

1. “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi ilə bağlı təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı: Qanunvericilik Toplusu, 2005
2. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2004, 551 s.
3. Cavadoğlu M. Azad seçki insan mənəviyyətinin özünü təsdiqidir. Bakı: “İnam” plüralizm mərkəzi, 1998, 419 s.
4. Əsgərov Z.A., Nəsirov E.H., İsmayılov M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququnun əsasları. Bakı: QAPP-PO-LİQRAF Korporasiyası, 2005, 376 s.
5. Yusifov F.F. E-səsvermə sistemlərində təhlükəsizlik təhdidlərinin qiymətləndirilməsi. İnformasiya cəmiyyətinin problemləri, 2018, 34-40 s.
6. №1, Yunanıstan təcrübəsi, “Səsvermə üçün Konstitusiya və hüquqi tələblər”. E-səsvermə müşahidəsi (Leon, 3-4.10.2004)
7. Norveç Avropa Şurasının e-səsvermə ilə bağlı tövsiyə və standartlarını yerli şərtlərə uyğunlaşdıraraq tətbiq etmişdir.
8. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. 27 may 2003-cü il tarixli 461-IIQ nömrəli “Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin təsdiq edilməsi və qüvvəyə minməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

İngilis dilində:

1. Moraes A. De direito constitucional 5a ed/ revista e ampilada Sao Paulo: Atlas, 1999. 594 s.

2. T.G.L.A. Van der Meer, D.Gelders and S.Rotthier. “E-democracy: exploring the current stage of e-government”. Journal of Information Policy, Penn State University Press, vol. 4, 2014
3. Saltman R.G. Effective use of computer technology in vote-tallying. NBS Special Publications. 1981. San Diego. 154
4. Mursi M., Assassa G. and et al. “On the Development of Electronic Voting: A Survey”. International Journal of Computer Applications, Volume 61– No.16, January 2013
5. Knowledge acquisition on electronic and internet-based solutions for voting, Prepared on behalf of the Ministry of Local Government and Regional Development, Osloeconomics, 2023
6. Report on Electronic voting – challenges and opportunities, Ministry of Local Government and Regional Development, 2006
7. Introducing Electronic Voting: Essential Considerations, Policy Paper, 2011, The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA)
8. Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec (2004)11 on legal, operational and technical standards for e-voting, 2004
9. Knowledge acquisition on electronic and internet-based solutions for voting, Prepared on behalf of the Ministry of Local Government and Regional Development, Oslo economics, 2023
10. Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec (2017)5 on standards for e-voting, 2017, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020
11. Pina V., Torres L. & Royo S. (2009). Egovernment evolution in EU local governments: a Comparative Perspective. Online Information Review, 33(6)
12. Human Rights and Elections. A Handbook on International Human Rights Standards on Elections, United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Professional Training Series No.2/ Rev.1, New York and Geneva, 2021

13. Human Rights Committee, general comment No. 25 (1996)
14. Human Rights Committee, Staderini and De Lucia v. Italy (CCPR/C/127/D/2656/2015)
15. Human Rights Committee, Delgado Burgoa v. Plurinational State of Bolivia (CCPR/C/122/D/2628/2015)
16. Human Rights Committee, Nasheedv.Maldives (CCPR/C/122/D/ /2270/2013-CCPR/C/122/D/2851/2016)
17. Human Rights Committee, Paksasv. Lithuania (CCPR/C/110/D/ /2155/2012)
18. Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec(2004)11 on legal, operational and technical standards for e-voting, 2004
19. Code of Good Practice in Electoral Matters, Venice Commission, CDL-AD (2002) 23, Opinion no.190/2002
20. Council of Europe Committee of Ministers Recommendation Rec(2017)5 on standards for e-voting, 2017
21. Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers of the Council of Europe on standards for e-voting, Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020
22. Elections, Digital Technologies, Human Rights, Council of Europe documents, 2020
23. Magdalena Musiał-Karg, The Theory and Practice of Online Voting. The Case of Estonia (selected issues), Athenaeum Polish Political Science Studies, vol. 29/2011
24. Andrew Ellis, Michael Maley, Alan Wall, Peter Wolf. Electoral Management Design. Revised Edition, 2014, The International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA)
25. Potential and Challenges of e-voting in the European Union, 2016, p. 9. 44 s.

Rus dilində:

1. Страшун Б.А. Конституционное (государственное право) зарубежных стран. М.: Издательство БЕК, 2000, 784 с.
2. В.Е.Чиркин. Конституционное право зарубежных стран. М.: - Норма. 2019, с. 528
3. Лучин В.О., Белоновский В.Н. и др. Избирательное право России: учебник для студентов вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2008, 670 с.
4. Агаев А.М. Избирательный процесс в Российской Федерации: Конституционно-правовое исследование: монография. Казань: «Идея-Пресс», 2012, 198 с.
5. Антонов Я.В., Овчинников В.А., Многоаспектность, как фактор успешного внедрения электронного голосования // Время и право. - № 2, 2012
6. Насыбуллин А.А. Проблемы электронного голосования // Актуальные проблемы экономики и права. - № 1 (9), 2009
7. Авдеев Д.А. Демократическая иллюзия участия народа в формировании органов публичной власти в России // Правовая политика и правовая жизнь. 2011, № 4, 23-30 с.

İnternet resursları:

1. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
2. https://www.researchgate.net/publication/277715991_Internet_Voting_in_Estonia
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası haqqında” 15 may 1998-ci il tarixli Qanun. <http://www.e-qanun.az/framework/3677>

4. Ölkəmizdə e-səsvermə metodu gündəmdədir. <https://newsmedia.az/olk%C9%99mizd%C9%99-elektron-s%C9%99sverm%C9%99-metodu-gund%C9%99md%C9%99dir>
5. Новые рекомендации Совета Европы о правилах электронного голосования на выборах. <https://www.rfsv.ru/law/pravovye-innovatsii/novye-rekomendatsii-soveta-evropy-o-pravilakh-elektronogo-golosovaniia-na-vyborakh>
6. Новые рекомендации Совета Европы о правилах электронного голосования на выборах. <https://www.rfsv.ru/law/pravovye-innovatsii/novye-rekomendatsii-soveta-evropy-o-pravilakh-elektronogo-golosovaniia-na-vyborakh>
7. Политика Евросоюза в области иноязычного образования.
8. https://ozlib.com/909568/sotsium/politika_evrosoyuza_oblasti_inoyazychnogo_obrazovaniya
9. E-seçki nədir? <https://melumatlar.az/blog/9566/elektron-secki-nedir>
<https://newsmedia.az/olk%C9%99mizd%C9%99-elektron-s%C9%99sverm%C9%99-metodu-gund%C9%99md%C9%99dir/>
10. The International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Introducing Electronic Voting: Essential Considerations. Policy p.8. <http://www.eods.eu/library/IDEA.Introducing-Electronic-Voting-Essential-Considerations.pdf>
11. The International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Introducing Electronic Voting: Essential Considerations. Policy p.9. <http://www.eods.eu/library/IDEA.Introducing-Electronic-Voting-Essential-Considerations.pdf>
12. S. Whaton. The New York Times. Voting Test Falls Victim to Hackers. <https://www.nytimes.com/2010/10/09/us/politics/09vote.html>
13. C. Tompson. New York Times. Can You Count on Voting Machines? <https://www.nytimes.com/2008/01/06/magazine/06Vote-t.html>
14. Coşkun Telciler. Elektronik seçim sistemleri, sorunlar ve çözüm önerileri. Nişantaşı Üniversitesi, Sosyal Bilimler dergisi, 5(2) 2017. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/560151>

15. Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsi. <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights--full-version>
16. AİHK. https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_aze
17. “Fox News заплатит за ложь \$787 млн”. Электронный ресурс Коммерсантъ, 19.04.2023. <https://www.kommersant.ru/doc/5940838>
18. “Xüsusi karantin rejimi dövründə dissertasiya şularında müdafiələrin təşkili və keçirilməsinə dair” Tələblər. <https://aak.gov.az/single>

Abreviaturların siyahısı

1. AR - Azərbaycan Respublikası
2. BMT- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
3. AŞ - Avropa Şurası
4. Aİ - Avropa İttifaqı
5. AİHK - Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası
6. AŞNK - Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi
7. İHAM - İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi
8. AfX - Afrika Xartiyası
9. MSHBP - Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt
10. MM - Milli Məclis
11. MSK - Mərkəzi Seçki Komissiyası
12. SM - Seçki Məcəlləsi
13. e-səsvermə - elektron səsvermə
14. e-dövlət - elektron dövlət
15. e-seçki - elektron seçki
16. e-demokratiya - elektron demokratiya
17. KİV - kütləvi informasiya vasitələri
18. İKT- informasiya-kommunikasiya texnologiyaları
19. İT - informasiya texnologiyaları
20. MMC - Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət